॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ स्मृतिसारोद्धारप्रारम्भः ।

कृपाशालि जगत्पालि धनुःपाणि सुवाणि यत् ।
स्फुरत्सीतं घनस्फीतं श्यामधाम नमाम तत् ॥ १ ॥
प्रभुर्यः कौशल्याहृदयदृढशल्यापहरणो
गभीरश्चाश्वल्यानधिकरणबाल्यादिरपि यः ।
वयं पाल्यास्तस्य प्रबलतरकल्याहितभया-
दहल्याकल्याणाकरचरणरेणोर्भगवतः ॥ २ ॥
अहं प्रवृत्तः स्मृतिसागराम्भसां विलोडनेऽल्पोहविमन्दमन्दरः ।
सुधार्थनिर्णीतिकृते कृपानिधिर्भवेत्सहायो मम पार्थसारथिः ॥३॥
पीताम्बरं रुचिरकुण्डलभव्यगण्ड-
मापीनवक्षसमुदारकिरीटहारम् ।
स्मेराननं नलिननेत्रमशेषसिद्ध्यै
वन्दे प्रियं मुदिरमेदुरमिन्दिरायाः ॥ ४ ॥
अस्मिन्काले जनान्वीक्ष्य सालसानल्पमेधसः ।
विश्वंभरेण धर्माणां सारोद्धारो विधीयते ॥ ५ ॥

अथ विधिबोधितकर्मकलापस्य पर्य्यायकतया तदाधारकतया प्रथमं तिथयो निर्णीयन्ते ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
त्रिविधविध्युपपादनम् — तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते ॥
अत्यन्तमप्राप्तौ सत्यां यः प्रापयति प्रवर्त्तयति स विधिस्त्रि-

विधः नित्यविधिर्नैमित्तिकविधिः काम्यविधिश्च । नित्यविधिर्यथा अहरहः सन्ध्यामुपासीत। नैमित्तिकविधिर्यथा पुत्रे जाते नान्दीमुखान् पितॄन्यजेत्। काम्यविधिर्यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। ऋतौ भार्य्यामुपेयादिति नियमविधिः, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति परिसङ्ख्या। आवश्यकत्वं नियमविधेः परिसङ्ख्यातो भेदकमिति दिक्। पुनर्द्वितीयो विधिः प्रवर्त्तको निवर्त्तकश्चेति, प्रवर्त्तको यथा—

दर्शे स्नात्वा पितृभ्यो यद्दद्यात्कृष्णतिलोदकम्।
अन्नं च विधिवद्दद्यात्सन्ततिस्तेनवर्द्धते ॥ इति,

निवर्त्तको यथा—अमावास्यायां नाध्यापयेत नाधीयीत नच्छिन्द्यादार्द्रदारु नाद्यादन्नम्परस्येति। तथा, अमावास्यायां न गच्छेत्प्राप्तकालामपि स्त्रियम्। तैलं न च स्पृशेदार्द्रवृक्षादींश्च न खण्डयेदिति। एवमुभयविध्युक्तकर्मकलापाधिकरणत्वेन तिथिनिर्णयस्समुचितः। निर्णयो नाम परस्परविरुद्धार्थानां वाक्यानां विरोधपरिहारेणार्थावधारणम्। उक्तं हि,

तत्त्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरम्।
विरोधपरिहारोऽत्र निर्णयस्तत्त्वदर्शनम् ॥

स निर्णयस्स्मृतितो भवति स्मृतीनां च वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यं न स्वतः। तदुक्तं भट्टपादैः।

पारतन्त्र्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा।
अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते ॥

स्मृतिप्रामाण्यव्यवस्थापनम्

ननुस्मृतीनां न प्रामाण्यनिश्चयः पौरुषेयत्वेन वक्तृदोषशङ्काकलङ्कात्। नोदनात्मकवेदस्यापौरुषेयत्वात्स्वतः प्रामाण्यम् औत्पत्तिकसूत्रपर्यालोचनेन, तत्रौत्पत्तिकपदेन सम्बन्धस्य नित्यत्वं निर्दोषत्वं च प्रतिपादयता पौरुषेयत्वनिराकरणात्, नच

भाष्यकृता प्रवर्त्तकवचनस्य प्रामाण्याभिधानात् स्मृतीनामपि प्रामाण्यमिति वाच्यम् । भाष्यपर्यालोचनया प्रवर्तकापौरुषेयवचनस्यैव प्रामाण्यावधारणात् न श्रुतिस्मृतिसाधारणतादृशवचनमात्रस्य । तस्मादौत्पत्तिकत्वेन पुरुषदोषनिराकरणादनुपलब्धार्थत्वाच्चापौरुषेयनोदनायाः प्रामाण्यं न सवक्तृकनोदनायाः । यदुक्तम् ।

औत्पत्तिकगिरा दोषः करणस्य निवार्य्यते ।
अबाधाव्यतिरेकेण स्वतस्त्वेन प्रमाणता ।
सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा ॥ इति ।

स्मृतीनां पौरुषेयत्वेनैवंरूपनाभावः । तथा च पारमार्षं सूत्रम् । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । भाष्यं च शब्दमूलको धर्म इत्युक्तम् नोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अतो निर्मूलत्वान्न स्मृतीनां प्रामाण्यम् । न च प्रत्यक्षमूलत्वेन प्रामाण्यम् धर्माधर्मयोस्तदप्रवृत्तेः, न च श्रेयस्करभाष्ये द्रव्यक्रियागुणानामपि धर्मत्वकथनात्प्रत्यक्षगम्यत्वं, फलसाधनत्वरूपेण धर्मत्वात्, फलस्य च जन्मान्तरभावित्वाद्धर्मरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वासंभवात् । यदाह वार्तिककृत् । अष्टकादिस्वर्गादिसाध्यसाधनभावम्प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति, प्रत्यक्षमूलकत्वाच्चानुमानादिकमपि निरस्तम्, नचास्तु वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् अनुपलम्भात् । न ह्यनुपलभ्यमानो वेदः स्वप्रमेयं प्रतिपादयितुमीष्टे । नचायं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते अनुच्चार्य्यमाणत्वात् । उच्चार्यमाणत्वे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । नाप्युत्सन्नशाखामूलत्वमतिप्रसङ्गात् पाखण्डस्मृतीनामपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् मृतसाक्षिकव्यवहारवत् । यथा, मद्व्यवहारं योजानातिस्म स साक्षीमृतः, तथा मन्मतं प्रलीनशाखायामस्तीति पाखण्डोऽपि स्वमतप्रामाण्यं निश्चापयेदिति । नापि नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वम् । अन्धपरंपरापातात् । नच विकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । विकी-

र्णशाखानां सञ्चरणादेव क्रियासिद्धेः, अतः स्मृतिप्रामाण्यं विरहिमानोरथिकमैथुनमनुकरोतीति । अत्रोच्यते, वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणाम्मन्वादीनामष्टकादिषु धर्मत्वस्मरणं स्वकृतस्मृतेर्वेदमूलकत्वं विनानुपपन्नं । कथमन्यथा वेदस्यैव प्रामाण्यम् वेदमूलकस्य वेति मन्वादयोनिश्चिनुयुः, दूरे वेदामूलकस्मृतिप्रणयनं तेषां, कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिरितिचेत् । उच्चार्यन्त एव स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः । संप्रत्यपि केचिद्धर्माः कस्यांचिच्छाखायामन्ये तदन्यस्यामिति शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्तरगतानामनुपलम्भः, एकस्यामपि शाखायां केचिद्धर्माः क्वचिदुक्ताः केचिदादावन्ते च केचिदिति विप्रकीर्णानामनुसन्धानं मन्दधीभिर्दुष्करमिति क्रमेणैकत्रोपसंहारार्थं स्मृतिप्रणयनमिति युक्तमवधारयामः । तदुक्तं भट्टपादैः, शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः, नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यत इति । सम्प्रदायोच्छेदभीतैर्वेदवाक्यान्येव संहृतानि विशिष्टानुपूर्व्या । व्यवस्थितो हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रूयते । स्मार्त्तश्चाचारः क्वचित्कस्यांचिच्छाखायां तत्र यदि तावन्त्येव वाक्यान्युद्धृत्याध्यापयेयुस्तदा क्रमान्यत्वात्स्वाध्यायविरोधः स्यादिति, यद्वै किञ्चिन्मनुरवदत्तद्भेषजमभवदिति श्रुत्या मनुवचनस्यादृतत्वात्सुतराम्प्रामाण्यम्, एवं सदाचारादीनामपि श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्यमवधार्य्यम् । विवेकस्तु—

> आचाराच्चु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।
> तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते ॥ इति ।

अलमधिकेनेति । मन्वादिशास्त्राणां तु वेदमूलत्वेन निरपेक्षप्रमाणानामपि परस्परसाकांक्षत्वम्, अन्यथा क्वचिदधिकाङ्गकर्मविधिः क्वचिन्न्यूनाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसंगः । सर्वशाखाधिकरणन्यायेन सर्वत्र विधेयस्वकर्मण एकत्वे

प्रधानाविरोधान्नाप्यङ्गविरोधः। यस्मिन्शास्त्रे न्यूनाङ्गविधिस्त-च्छास्त्रं स्वोक्ते निरपेक्षप्रमाणमित्युक्तेऽशे शास्त्रान्तरमपेक्षत इति नात्यन्तनिरपेक्षता अत एवाविरोधान्नाप्रामाण्यम्। उक्तं च।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यामविरोधि यत्।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्॥ इति संक्षेपः॥

अथ द्वैधपरिहारः।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्॥
श्रुतिस्मृतिविरोधेतु श्रुतिरेव गरीयसीति।

ननु तथापि कालनिर्णयो व्यर्थः कर्मण एव निर्णेयत्वात्, यदुक्तम्, कालेहि कर्म चोद्यते नकर्मणि कालः, इति चेन्न, पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमायाममायां यजेत इत्यादिश्रुत्या कालकर्मसम्बन्धस्य विधेयत्वप्रतिपादनात्। यदाह गार्ग्यः। तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः, प्रधानगुणभावेन न स्वातन्त्र्येण ते क्षमा इति।

अथ कालनिर्णये सव्वँत्सरस्य मुख्यत्वात्सव्वँत्सरो निर्णीयते। ब्रह्मसिद्धान्ते। चान्द्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः। चान्द्रसावनसौराः स्युस्त्रयः सव्वँत्सरा अमी, यद्यपि नाक्षत्रोपि मासस्तथापि नाक्षत्रो नाब्दो गण्यते, तथाच हेमाद्रिसिद्धान्तकारिका, तत्तन्मासजमासषट्कयुगतस्त्र्यब्दी भमानं विनेति। ज्योतिश्शास्त्रे संवतसरस्य पञ्चविधत्वमुक्तम्। सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः। मातुलयातालातुलविमलवराडाश्च वत्सराः पञ्च। तदुक्तम्। चान्द्रः संवत्सरो ज्ञेयास्तिलकादिव्रतेषु च। सौरस्य तु सुजन्माभिव्रतादावुपयोगिता। सावनस्य तु सत्रादावुपयोगः प्रकीर्तितः। नाक्षत्रवार्हस्पत्योस्तु ज्योतिश्शास्त्रोपयोगिता। सच द्वादशमासा-

त्मकः, द्वादशमासाः सम्वँत्सरइतिश्रुतेः । मलमासपातेतु त्रयोदश मासाः स्युः । तत्र षष्ठिदिनात्मक एक एव मासः श्रौतद्वादशमासतोपपत्तये गणनीयः । उक्तंहि, षष्ठ्यातु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैरिति । अयनं द्विविधम् दक्षिणोत्तरभेदात् । तच्चायनं सौरमेव ऋतुत्रयपरिमितंच, तथाच संग्रहः, सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनमिति० । अयनोपयोगश्च सत्यव्रतेन दर्शितः । देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाशामुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् । ऋतुर्मासद्वयात्मकः सच षड्विधो वसन्तादिः, ऋतुः सौरश्चान्द्रोपि षोढैव गण्यः, षड्धा ऋतव इतिश्रुतेः । यत्तु द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवइति श्रूयते तत्प्रयाजानुमन्त्रोपयोगितया हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणाभिप्रायेण, पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोस्समासेनेतिश्रुतेः । उपयोगश्च वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिश्रुतिसिद्धिः । चान्द्रवर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रमः चान्द्रवसन्तस्यापि तथैवेति, सौरयोरब्दवसन्तयोस्तु विकल्पेन मीनमेषावुपक्रमौ कलौ ज्ञेयौ । तदुक्तं संग्रहे, सौरश्चान्द्र इति द्विमासज ऋतुर्द्वेधा वसन्तादिकश्चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लगप्रतिपदारम्भो वसन्तस्तथा । चैत्रादब्दवसन्तयोरविजयोर्वा मीनमेषौ मुखमिति । मासश्चतुर्विधः प्रोक्तः सावनादिप्रभेदतः, त्रिंशद्दिनात्मकस्तत्र सावनः परिकीर्त्तितः । एकस्मात्संक्रमादासंक्रान्ति सौरोऽभिधीयते, शुक्लपक्षादिकृष्णान्तश्चान्द्रः स्यादन्यथापि वा । सर्वनक्षत्रभुक्त्या तु नाक्षत्रो मासउच्यते । उपयोगश्च, सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः, आब्दिके पितृकार्येवा चान्द्रोमासः प्रशस्यते । शुक्लकृष्णप्रभेदेन पक्षोपि द्विविधो मतः, सावनादिषु भेदेन पक्षश्च द्विविधोमतः । सावनादिप्रभेदेन दिवसोपि चतुर्विधः । नाडीषष्ठिमितस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशांशकश्चार्कराशेर्दिवसः सौरउच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो

अयनर्तुमास पक्षभेदाः

भात्रधिश्च भभूः स्मृतः। अथ मुहूर्त्तस्वरूपं गार्ग्यः। अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वौ त्रुटी तु लवः स्मृतः, द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दशक्षणा, त्रिंशत्काष्ठा कला प्रोक्ता कलात्रिंशन्मुहूर्त्तकः, तेतु त्रिंशदहोरात्र इत्याह भगवान् हरः। महाभारते, नाडीद्वयं मुहूर्त्तस्तु ते पञ्चदश वासरः। एवं रात्रिस्तथा- पक्षमासर्त्वयनवत्सराः, कर्षेणाभ्यधिकैः षड्भिः पलैस्ताम्रस्य भाजनम्। त्रिंशदङ्गुलविस्तारमुच्छ्रितं चतुरङ्गुलम्, स्वर्णमाषेण कृत्वाच चतुरङ्गुलकाष्ठिकाम्, मध्यभागे तया विद्धं नाडिका घटिका स्मृता, तद्रन्ध्रेणाम्भसा पात्रं यावत्कालेन पूर्यते, स कालो नाडिका तस्याः षष्ठिभागो विनाडिका। स्वर्णमाषादिमान- ञ्चागस्त्येनोक्तम्। यवः स्यात्सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जाच स्यात्रिभिर्यवैः। गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः, भवेत्षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुनःस्मृतः, पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम्। कर्षस्तु पलस्य चतुर्थभागः सएव सुवर्णोपि। तदुक्तं त्रिकाण्ड्याम्। मानन्तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः। ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयमिति। इतिसंवत्सरादिनिरूपणम्।

माषादितुलामानम्

अथैकभक्ताद्युपयोगितया दिवसभागो निरूप्यते। तत्र स्कान्दे द्विधा विभागउक्तः। आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापरः, आवर्त्तनं मध्यंदिनम्। शातातपोऽन्हस्त्रैविध्यमाह। पूर्वाह्णो मध्यान्होऽपराह्णइति। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यान्होमनुष्याणां अपराह्णः पितॄणामिति। चतुर्द्धाऽपि, पूर्वाह्णः प्रहरः सार्द्धो मध्यान्हः प्रहरात्मकः। अपराह्णोऽर्द्धयामात्मा सायान्हस्तुर्ययामक इति। व्यासेन पञ्चविधतान्ह उक्ता, मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः। मध्यान्हस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः। सायान्हस्त्रिमुहूर्त्तः

स्यात्सर्वकर्मसु गर्हितः । शातातपेयी श्रुतिरपि पञ्चविधत्वमाहा-
न्हः । आदित्यस्त्वेव ऋतवो यदैवोदेत्यथवसन्तो यदा सङ्गवोऽथ-
ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनो अथवर्षा यदापराह्णोप्यथशरद् य-
दैवास्तमेत्यथ हेमन्तइति । माधवीयेतु पञ्चदशधा विभागो-
दर्शितः । शङ्खः । रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा चारभटः स्मृतः,
सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धारः कुतपस्तथा, रौहिणश्च वि-
रिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा । महेन्द्रो वरुणश्चैव भागः पञ्च-
दशः स्मृतः । एषां विभागानां मध्ये क्वचित्कश्चिदुपयुज्यते । रा-
जमार्त्तण्डेतु श्रुत्यनुगृहीतत्वात्पञ्चधाविभागस्यैव मुख्यत्वमुक्तम् । क्ष-
यवृद्धिसाम्यवशाद्दिनद्वयव्यापिन्यां तिथौ विहितं कर्म कुत्र कार्यमिति
सन्देहे निर्णयार्थमाह गोभिलः, खर्वोदर्पस्तथाहिंसा त्रिविधं तिथिल-
क्षणम्, धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विवर्त्तते इति । खर्वो दिनद्वयेपि
तिथ्योः साम्यम्, दर्पः पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽग्रिमतिथेरधिकत्वम्, हिंसा
पूर्वपूर्वापेक्षयाऽग्रिमाग्रिमतिथेर्न्यूनत्वम् । तत्र निषेधः कालमात्रापेक्षः
विधिस्तु पूज्यतिथिविषयः, तिथेः पूज्यत्वं नाम पूर्वविद्धात्वेन प-
रविद्धात्वेन वा विहितत्वम् । तदाहगार्ग्यः । निमित्तं कालमा-
दाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः, विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमा-
त्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता, निषेधस्तु निवृ-
त्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते, तिथीनां पूज्यत्वधीर्वेधज्ञानाधीनेति वेध-

तिथिवेधनिरूपणम्

माह पैठीनसिः । पक्षद्वयेपि तिथयस्तिथिं पूर्वामथोत्तराम् ।
त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योयं विधिः स्मृतः । उभयप-
क्षीयप्रतिपदाद्यास्तिथयः सूर्योदयादूर्द्ध्वप्रवर्त्तिनीभिः षड्-
भिर्नाडीभिः पूर्वतिथ्या विद्धाःस्युः, एवंतिथ्यादिवर्त्तिनीभिः षड्-
भिरेव नाडीभिरर्थात्सायाह्नव्यापिनीभिरुत्तरतिथ्या विद्धाः स्युरित्य-
र्थः, अयञ्च त्रिमुहूर्त्तादिवेध उदयादूर्द्ध्वम्पूर्वतिथ्या अस्तमयात्प्राक्-

परतिथ्येति गम्यते, सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमये स्थितेतिवचनात् । वृद्धवशिष्ठः—यस्यां तिथावभ्युदियात्सूर्यस्तु त्रिमुहूर्त्तके। स्नानदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिम् । वशिष्ठः—त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी, त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी । स्कान्दे । यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तापि या भवेत् । शिवरहस्ये सौरपुराणे-यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्क्कः सा तु चेत्त्रिमुहूर्त्तिका, धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णेति विदुर्बुधाः । क्षये पूर्वा प्रकर्त्तव्या वृद्धौ ग्राह्या तथोत्तरा, तिथेस्तस्यास्त्रिक्षणाया ह्रासवृद्धी न कारणम् । त्रिक्षणायास्त्रिमुहूर्त्तायाः । स्कान्देतु—तस्यास्तु त्रिमुहूर्त्तायाइति तृतीयःपक्षः। अत्र हेमाद्रिः त्रिमुहूर्त्ताया ह्रासवृद्ध्योः कारणत्वं पितृकार्ये न पुनर्व्रतोपवासादिषु तेषु युग्माग्निवाक्येन व्यवस्थाकरणादिति पूर्ववाक्येन सह विरोधं पर्यहार्षीत् । भविष्ये । व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्, सा तिथिस्तदहोरात्रं पित्रर्थे चापराह्णिकी । पाद्मे—व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्, उदये सा तिथिर्ज्ञेया श्राद्धादावस्तगामिनी । व्यासः—व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्, तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः । बौधायनः। आदित्योदयवेलायां या स्तोकापि तिथिर्भवेत्, पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति ।यदा दिनद्वयेप्यल्पकर्मकालव्यापिनी तदोदाहरिष्यमाणैर्वृद्धिह्रासादिवाक्यैर्युग्मादिवाक्यैर्यथायोग्यं पूर्वा परा वा ग्राह्या । अत्र पक्षद्वये संपूर्णतिथिसंपादितमिव तिथिस्पर्शमात्रेणापि कृतं कर्म सगुणं भवतीति ज्ञापयितुमाह देवलः । यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः, सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु । विष्णुधर्मोत्तरे स्नानदानादिकर्मस्विति पाठः । व्यासः-

उदय न्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते, सा तिथिः सकला ज्ञेया दाना-ध्ययनकर्मसु । देवलः । यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति

तिथिस्पर्शेपि कार्य्यकरणम्

च भास्करः, सातिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु । विष्णुधर्मोत्तरे । सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदियाद्रविः, तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमियाद्रविः, सा तिथिः सकला ज्ञेया ह्रासवृद्धी न कारणम् । अत्रोदयगामितिथेः सम्पूर्णत्वकथनं परविद्धोपादेयतिथिविषयम् । अस्तकालीनतिथेः संपूर्णत्वकथनं पूर्वविद्धोपास्यतिथिविषयमिति निर्णयाम्भोजभानौ । निर्णयामृते तु—उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं-चास्तङ्गते रवौ, द्विस्त्रिर्मुहूर्त्तमन्हो या सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति । उदयात्द्विमुहूर्त्तव्यापिन्यां दैविकं कर्म्म, अस्तमयात्त्रिमुहूर्तव्यापिन्यां पित्र्यं कर्म कार्य्यमिति । एवमुदयास्तमयव्यापिनीनां तिथीनां सामस्त्येन प्राशस्त्याभिधानात्पूर्वापरवेधोप्युदयास्तमयकालीन एवेत्यवसीयत इति व्याख्यातम् । राजमार्तण्डे तु—एतच्च साकल्यम्मन्वादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच संग्रहकारिका । मन्वादिग्रहपातवैधृतियुगादिष्वेव सत्सु क्रिया, नोतेषां सकलत्वमिष्टमृषिभिः सायोदयस्थत्वतः । याभाभ्यञ्जनदन्तशुद्धिजलधिस्नानेषु तात्कालिकी, तद्वत्पारणमृत्युजन्मसु तिथेः साकल्यमत्रापिन, इति विशेषोदृश्यते । स्कान्दे । नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा, भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् । नागः पञ्चमी, दिक्दशमी, भूतश्चतुर्दशी, एतद्वचनं तु दिनद्वयेपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे द्रष्टव्यम् । उपवासविषयता तु तस्य नेष्टेति हेमाद्रिः । कालादर्शकृतस्तु द्विमुहूर्त्तघटिकादिवेधं न मन्यन्ते । किन्तु कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तवेधप्रशंसापरमाहु स्तन्न, लक्षणयार्थवादकल्पनायां च न्याय्यत्वात्, कथं तर्ह्यत्रविरोधपरिहारः,

उच्यते। उपवासव्रतादौ तावत्त्रिमुहूर्त्ता ह्रासवृद्ध्यनादरेण ग्राह्या। तिथेस्तस्यास्त्रिक्षणाया ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्तवचनात्। त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनीत्यादिवाक्यस्य श्राद्धविषयत्वम्। उपवासादौ घटिकामात्रतिथेर्विधिप्रतिषेधयोर्ह्रासवृद्धी न कारणम्, यदातु तिथेर् वृद्धिः साम्यं वा स्यात्तदा घटिकामात्राप्युपवासादौ ग्राह्या यदा तिथिक्षयस्तदानेति सर्वमवदातम्। यथाहोशना व्याघ्रश्च। षर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्। षर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसास्यात्पूर्वकालिकीति व्यासनिगमवचनम्। द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु, एकोद्दिष्टविवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिनोदना. नियमादिष्वित्यादिना पितृकर्मव्यतिरिक्तोपवासव्रतादिसमस्तकर्मणां संग्रहः। एकोद्दिष्टादीत्यनेन विवाहाद्यङ्गभूतवृद्धिश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धानां च संग्रहः, विवृद्ध्यादावित्यनेन तिथिविशेषविधेयमाङ्गलिकश्राद्धपरिग्रहः। निर्णयामृते तु—नागोद्वादशनाडीभिरिति वाक्यस्य स्वोत्तरतिथिविषयत्वमुक्तम्। सामान्यविहितत्रिमुहूर्त्तवेधस्य पूर्वतिथिविषयत्वम्। चतुर्दशी पञ्चमी च तथाच दशमी तिथिः, पूर्वान्तिथिं दूषयन्ति त्रिभिरेव मुहूर्त्तकैरिति कौर्मवचनादिति। ननु दशमी पञ्चदशनाडीभिरेकादशीं विध्यतीति यदुक्तं तद्भविष्यपुराणस्मृतिवाक्याभ्यां विरुद्ध्यते. ते वाक्ये यथा—अरुणोदयकालेतु दशमी यदि दृश्यते, पापमूलं तदाज्ञेयमेकादश्यामुपोषणम्। तथा। कलार्द्धेनापि विद्धास्याद्दशम्येकादशी यदि, तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति चेत्सत्यम्। अरुणोदयादिसर्वप्रकारवेधस्तु वैष्णवोपवासविषयः पञ्चदशनाडीवेधस्तु वैष्णवव्रतव्यतिरिक्तव्रतविषयः। तदुक्तं निगमे। सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषकः, सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोयं बाधते व्रतमिति। स्का-

एकादशीवेधविचार.

न्दे । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सर्वनक्तव्रते तिथिः, उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः । अत्र हरिनक्तव्रतस्याप्यौदयिकतिथौ विधानं किमुतोपवासस्येति अल्लाडनाथः । निर्णयांभोजभानौ तु विशेषः कश्चिदस्ति, तथाहि ब्रह्मवैवर्त्ते—कीदृशस्तु भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः, योगवेधौ ममाचक्ष्व ययोर्दुष्टमुपोषणामिति प्रश्ने, उत्तरम्, या तिथिः स्पृशते राजन् प्रातरर्कावलोकिनी, । स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदये ननु । यातिथिः प्रातःस्पृशतइति व्यवहितेनान्वयः । नचैतदेकादशीपरं तद्वेधस्यारुणोदये गर्हितत्वात् । तस्माद्यास्तिथयः परविद्धात्वेनोपादेयास्ता उदये घटिकामात्रा अपि ग्राह्या इतिसिद्धम् ।

अथ पूर्वविद्धतिथिनिर्णयः । यदा तु युग्मदिनेऽस्तमयात्प्राङ्न दृश्यते अयुग्मदिने तूदयास्तसम्बन्धिनी तदा प्रातस्तन्येव ग्राह्या युग्मदिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्हाया असत्कल्पत्वात् । यदातु युग्मदिनेऽस्तमयात्प्राक् न दृश्यते अयुग्मदिनेत्वस्तात्प्रागेव समाप्यते तत्र जावालिगौतमौ—अतस्स्युस्तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा, नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यत इति, तस्मादस्तात् प्राक् समाप्ताप्यौदयिक्येव ग्राह्येति । हेमाद्रिरप्येवम् । स्कान्दे । प्रतिपत्प्रमुखाः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः, सम्पूर्णा इतिविज्ञेया हरिवासरवर्जिताः । या तु सम्पूर्णा भूत्वा घटिकादिवृद्ध्याऽग्रिमदिने याति सा पूर्वोपादेया, विप्रतिषिद्धसमवाये भूयसीस्यात्सधर्मत्वमितिन्यायात् । उपवासे तु सा सुतरां ग्राह्या तस्याहोरात्रनिष्पाद्यत्वात् । यत्तु—तिथिः सशल्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः, विहीनशल्याऽपि विवर्जनीया यद्यग्रतो वृद्धिमुपैति पक्षः इतिवचनम् । तदेकादशीविषयम् । सशल्या दशमीविद्धा, विहीनशल्या सम्पूर्णैकादशी । यदि श्वो वृद्धि-

वशात् द्वितीयेऽन्हि स्वल्पापि तदा सम्पूर्णामपि त्यक्त्वोत्तरा ग्राह्या, यथा मलिम्लुचः पूर्वो दैवो मासस्तथोत्तरः, त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ ग्राह्या सदोत्तरेति वचनात् इतिदिक्।

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे।
सामान्यसमयनिर्णयनामाऽगात्प्रथम उद्धारः॥ १॥

अथैकभक्तादिव्रतानां स्वरूपं कालश्च निरूप्यते। तान्येकभक्तनक्तायाचितोपवासभेदाच्चतुर्द्धा। तत्रैकभक्तलक्षणम् स्कान्दे। दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि। एतच्चैकभक्तव्रतं मध्याह्नव्यापिन्यां तिथौ कार्य्यम्। स्मृतिसंग्रहे—मध्याह्नव्यापिनी सा स्यादेकभक्ते सदा तिथिः। बौधायनः। उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः। मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः। मध्याह्नस्य षड्घटिकात्मकत्वेनाग्रिमघटिकात्रये एकभक्तं कार्य्यम्। दिनार्द्धसमयेऽतीते इतिवचनात्। हेमाद्रिणातु—मध्याह्नान्त्यदलैस्त्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तव्रतमिति त्रिधाविभागोऽह्नः प्रोक्तः, फलतो न विशेषः, अनन्तभट्टादिभिस्तु पञ्चधाविभाग एव दर्शितो न त्रिधेति, यदातु पूर्वदिनापेक्षया परदिनेऽधिकमध्याह्नव्यापिनी तिथिस्तदा परदिन एकभक्तम् बहुमुख्यकर्मकालव्यापित्वात् तिथिवृद्ध्या दर्प्पत्वाच्च। पर्वदर्पौ परौ पूज्याविति वचनात्। कर्मणोयस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः, तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्, यो यस्य विहितःकालः कर्मणस्तदुपक्रमे। विद्यमानोभवेदङ्गं नोज्झितः प्रक्रमेणतु। यदा दिनद्वये मुख्यकालव्यापिनी तदा पूर्वैव ग्राह्या, तिथिक्षयेन हिंसात्वात्, हिंसा स्यात्पूर्वका-

एकभक्तनिर्णय

लिकीति वचनात् । यदाचैकस्मिन्दिवसे कर्मतिथिर्भूयसी परस्मिन्नल्पीयसी तदा भूयसी स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायात् भूयसी ग्राह्या । यदा दिनद्वयेपि समा तदा परैव, तिथेः साम्येन पर्वत्वादिति । तदुक्तं मोक्षेश्वरे । व्याप्नोति कर्मकालं या तिथिर्भ च दिनद्वये, वेधवाक्येन निर्णीय ग्राह्या पूर्वा परापि चेति । अयञ्च स्वतन्त्रैकभक्तविषयः । अन्याङ्गभूतमेकभक्तं तत्तिथावेव कार्य्यं । तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेपि सा तथेति तूपवासानुकल्पैकभक्तविषयम् । अन्यथा मध्यान्हव्यापिन्यामेवैकभक्तमिति प्रागुक्तेन विरोधः स्यात् । एकभक्तस्य चोपवासानुकल्पतैकादशीविषया । कौर्म्मे । एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् । तदयमर्थः सम्पन्नः । एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रम्—अनन्तव्रताद्यङ्गम्—उपवासानुकल्पश्चेति, तत्र स्वतन्त्रं मध्यान्हस्य षड्घटिकात्मकत्वेनोत्तरभागे घटिकात्रये कार्यम् । अन्यव्रताङ्गं मुख्यकालात्प्रच्युतमपि गौणकाले विधेयम् । मध्यान्हे पूजयेन्नृपेत्यनन्तव्रतीयवचनात् प्रधानपूजानन्तर्यप्राप्तेः मुख्यकालावरोधेङ्गिगुणविरोधे तादर्थ्यादिति । प्रतापमार्तण्डोऽप्येवम् ।

अथ नक्ततिथिनिर्णयः । नक्तं नाम दिवारात्रिव्रतम् । अहरनशनाद्रात्रौ भोक्तव्यमिति नियमात् दिवारात्रिव्यापिन्यामेव तिथौ कार्यम् । स्कान्दे—दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ स्मृतम्, तस्यामुभयव्यापिन्यां कुर्यादेव व्रतं व्रती । उभयव्यापिन्यामेवेत्यन्वयः । कौर्म्मे—प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता दिवा यदि, तदा नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् । प्रदोषलक्षणं तत्रैवोक्तम् । उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमिष्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः । प्रदोषस्त्रिमुहूर्त्तः स्याद्रात्रावस्तङ्गते ततः । नक्तविहितभोजनन्तु नक्षत्रदर्शन एव कर्त्त-

व्यम् । भविष्ये—मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तम्प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप । नक्षत्रदर्शनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । ननु—चत्वारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमित्यनेन विरोध इति चेन्न, भोजननिषेधस्य मुख्यसन्ध्याकालविषयत्वात् । खण्डमण्डलोपलब्धार्दिसम् तारकोदयान्तो मुख्यः सायंसन्ध्याकालः । किञ्चिदालक्ष्यतारकात् सूर्यदर्शनावधिर्मुख्यः प्रातःसन्ध्याकालः । यदाह याज्ञवल्क्यः । प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां सायंसन्ध्यां सभास्करामित्युपक्रम्य, जपन्नासीत गायत्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । सन्ध्यायां प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । त्रिघटिकात्मकसन्ध्याकालकथनं मुख्यकाले दैवादकृतसन्ध्यस्य तत्पर्यन्तकरणानुज्ञापनार्थं सन्ध्यागर्जितादिविहितानध्यायपरं च । यद्वा भोजननिषेधोयं रागप्राप्तं निषेधति, न वाचनिकं नक्तं भोजनमिति न काप्यनुपपत्तिः । यदेयं नक्ततिथिः पूर्वदिने प्रदोषं व्याप्नोति परदिने अस्तादर्वाक् त्रिमुहूर्त्तं किञ्चिद्वा स्पृशति तदा पूर्वैव ग्राह्या । प्रदोषव्यापित्वात् । अतः स्युस्तिथयः पुण्या इति पूर्वोक्तजाबालिवचनात् । एकादशीरूपनक्तव्रते विशेषमाह व्यासः-प्रदोषव्यापिनीग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णेपि वा समाः । उभयत्र प्रदोषव्यापित्वे परैव ग्राह्या । जाबालिः—यदि स्यादुभयोरह्नोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः । उभयत्र दिवारात्रावपि । यदातु नक्ततिथिर्द्वयोरह्नोः प्रदोषव्यापिनी न तदापि परैव ग्राह्या । स्कान्दे । प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते, आत्मनो द्विगुणच्छायामतिक्रा-

सन्ध्याकाल-निर्णयः

मति भास्करे । तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनम् । परदिने स्वल्पप्रदोषस्पृगपि नक्ततिथिः परैव ग्रास्ता, दिवारात्रिस्पृश्येव तिथौ विहितत्वात् । सौरनक्ते विशेषमाह सुमन्तुः—त्रिमुहूर्त्तस्पृगेवाह्नि निशि वा तावती तिथिः । तस्यां सौरं चरेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् । कौर्म्मे । नरस्य द्विगुणच्छायामतिक्रामेद्यदा रविः, तदा सौरं चरेन्नक्तं न नक्तं निशिभोजनम् । भविष्ये । यस्त्वादित्यदिने भक्त्या भानुं संपूज्य यत्नतः । नक्तं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम् । सौरनक्ते रात्रौ भोजननिषेधो विशेषः । यतिनक्ते देवलः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थानां स्मृतं बुधैः, यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते । संग्रहोऽपि—भिक्षोर्दिनांशेऽष्टमे, तस्माद्रात्रौ भोजननिषेधाद्दिनाष्टमभागे यतिना नक्तं कार्यम् । इति नक्ततिथिनिर्णयः । प्रसङ्गान्नक्षत्रव्रतकालो निर्णीयते । विष्णुधर्मोत्तरे । उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः, युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिना सह । अस्तव्यापिनि नक्षत्रे नक्षत्रव्रतं कार्यम् । यदास्तक्षयवशाद्दिनद्वयेऽप्यस्तकालव्याप्यृक्षं न तदार्द्धरात्रादर्वाक् चन्द्रेण युक्ते ऋक्षे कार्य्यमित्यर्थः । निशीथपदेनार्द्धरात्रादर्वाक्कालो विवक्षितः । यदार्द्धरात्रादर्वाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ । तन्नक्षत्रे व्रतं कुर्यादतीते पारणं तथेति । स्कान्दे—तत्रोपवासे यदृक्षं तन्निशीथादधो भवेत् । उपवासे यदृक्षं स्यात्तथा नक्तैकभक्तयोः । उपवासे विहितमृक्षं नक्तैकभक्तयोरपिग्राह्यमित्यर्थः । अयाचितव्रतमेकभक्तरूपत्वात् मध्याह्नव्यापिन्यामेव कार्य्यम् । अलाभे परतो याचित्वापि रात्रौ भोक्तव्यम्—अन्यथाऽभ्यवहारिष्याम्येवेति सङ्कल्पभङ्गप्रसङ्गात् इसल्लाडनाथस्तच्चिन्त्यम् । परद्वारा याचित्वापि रात्रौ भोक्तव्यमिति वचनाभावात्, परतो याचि-

नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः

तालाभे त्वयाप्युपवासकल्पनात्। अयाचितमेव भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे एवकारप्रवेशे तदन्यत् न भोक्ष्ये इत्यर्थपर्यवसाने अयाचितालाभे उपवासकल्पनस्यौचित्यादिति । अथैकभक्तादिव्रतानामखण्डतिथावेवोपक्रमसमाप्त्योर्विहितत्वात्खण्डाखण्डतिथिस्वरूपं निरूप्यते। सत्यव्रतः—उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा। सा खण्डा न व्रतानां स्यात्तत्रारम्भः समापनम् । वृद्धवशिष्ठः—खण्डाण्डवर्तिमार्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः, व्रतमारम्भणं तस्यामनष्टगुरुशुक्रयुक् । अत्र समाप्तिपदाभावेऽपि खण्डतिथौ तन्निषेधादखण्डतिथौ समाप्तिः। प्राप्तभावाभावौ विहाय तृतीयप्रकाराभाव इतिभावः ।

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

सिद्धोऽभवद्द्वितीयः शुभैकभक्तादिनिर्णयोद्धारः ॥ २ ॥

अथोपवासव्रतादिसाधारणयुग्मतिथिनिर्णयः। निगमे—युग्माग्नियुगभूतानि षण्मुनी वसुरन्ध्रके। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महत्फलम्। एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पञ्चमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रन्ध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। गौडमैथिलग्रन्थेषु ऋतुभूतानि षण्मुन्योरिति पाठः। द्वितीयायुता तृतीया तृतीयायुता द्वितीया ग्राह्या। एवद्व्यस्तमिति न प्रतिपदा युता द्वितीया न चतुर्थीयुक्ता तृतीया, महाघोरत्वात् महापापजनकत्वात्, पुराकृतकर्मविनाशकत्वाच्च, एवं चतुर्थ्यादियुग्मेषु योज्यम्। एतानि शुक्लपक्षयुग्मानि। चतुर्दशीपूर्णिमायुग्मसाहचर्यात् प्रतिपदमावास्यायुग्मसाहचर्याच्च, एतयोः कृष्णपक्षेऽसम्भवात्। दीक्षि-

शुक्ले युग्मवाक्यम्

तानन्दकरकृते दैत्यनारायणग्रन्थे हेमाद्रिग्रन्थे गौडमैथिलग्रन्थे च, युग्मवाक्यमिदं पक्षद्वयेपि समानम् पौर्णमास्यमावास्ययोर्विशेषाऽभिधानाच्छुक्लचतुर्द्दशीशुक्लप्रतिपदोर्विशेषोऽस्तु द्वितीयादिदशमीपर्यन्तयुग्मस्य पक्षद्वयसाधारणत्वे बाधकाभाव इत्युक्तम् । तन्न, वक्ष्यमाणस्य कृष्णपक्षीयपृथग्युग्मप्रतिपादकवचनस्य बाधकत्वादिति । निर्णयामृते—सम्पूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी । तथा–संपूर्णा दशमी कार्या मिश्रिता पूर्वयाथवा । तथा–दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम । एकादशीव्रताङ्गदशम्येकादशीयुता नियमेषु कार्य्या, तदन्या केवलदशमी नवमीयुतेति तात्पर्य्यम् । सम्पूर्णा शुक्लदशमी, सदुर्ग्गा नवमीयुक्ता । सुमन्तुः–त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने । त्रयोदशी शुक्ला । इदं वचनद्वयं दशमीत्रयोदश्योर्विहितकर्माभिप्रेत्य प्रवृत्तमिति न व्यस्तत्वम् । अथ कृष्णयुग्मानि । तत्र प्रतिपदादिका विषमा तिथिः परयुता ग्राह्या, द्वितीयादिसमतिथिः पूर्वयुतेति । यथाहापस्तम्बः ।

कृष्णयुग्मानि प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद । कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी । पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् । दशमी च प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम । षष्ट्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी, एताः परयुता पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः । अत्र कृष्णपक्षसम्बन्धस्त्रयोदश्या एव नतुषष्ठ्यष्टम्योः, पञ्चमी च प्रकर्त्तव्येत्युक्तवाक्येन कृष्णपक्षेऽष्टमीसन्वगुक्तवाक्येन च तयोः पूर्वयुतयोरेव पूज्यत्वात् । एकादशी कृष्णपक्षेपि द्वादशीयुतैव ग्राह्या, रुद्रेण द्वादशी युक्तेति युग्मे बाधकवाक्याभावात् । नचैतानि शुक्लपक्षे युग्मा-

नीति पूर्वोक्तविरोधः। बहूनि युग्मानि शुक्लपक्षीयाणि नतु सर्वाणीति राजमार्त्तण्डनिर्णयामृतयोरभिप्रायात्। एवं सत्येकस्मिन् दिने द्वितीयादितिथिद्वयसम्भवे द्वितीयादिविहितं कर्म तिथिद्वयभागेपि कर्त्तव्यम्। तृतीयादिव्रतसङ्कल्पोऽपि द्वितीयादिभागे कर्त्तव्यः। सङ्कल्पश्च व्रतादौ प्रारम्भरूपः, उक्तंहि—प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः। नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया। ननु यो यस्य काले विहित इतिवचनात् कथमन्यतिथिसङ्कल्पोऽन्यस्यां तिथाविति चेत् सत्यम्। तदानीं ज्योतिश्शास्त्रोक्ततिथ्यभावेऽपि स्मृत्युक्ततिथिसत्वात्, यां तिथिं समनुप्राप्येतिवचनात्। नच ज्योतिश्शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पः क्रियताम्। प्रातःकाले तदभावात् प्रातःकालस्यैव सङ्कल्पाङ्गत्वात्। यदाह दक्षः—प्रातःकाले तु संप्राप्ते कुर्यान्नक्तव्रतादिकम्। नापराह्णे न मध्यान्हे पितृकालौ हि तौ स्मृतौ। एवमेकस्मिन् दिने तिथिद्वयोपनिपाते मिथो विरुद्धमेकभक्तनक्तादिव्रतद्वयम्पृथक्कार्य्यम्, अविरुद्धस्नानादिसकलं पृथक्कार्य्यम्। यथाह मरीचिः— तिथिद्वयोदितं यत्तु व्रतन्तत्पृथगाचरेत्। तिथ्योर्द्वैधे तु स्नानादि सकृदाह्निकमाचरेत्। पृथक्कर्त्तृकभेदेन, कारयेद्धर्मपत्नींच पुत्रंवा विनयान्वितमिति वचनात्। स्नानन्देवार्चनादिनियमरूपव्रतादि तन्त्रेणैव कार्य्यम्। एकेनापि कर्त्तुं शक्यत्वात्। अविरुद्धत्वमिति तदैव विरुद्धं तु कर्तृभेदेन कालभेदेन वा कार्य्यमिति। ननु वर्द्धमानस्य पक्षस्य सोदया पूज्यते तिथिः, यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकी। तथा—शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः। अत्र शुक्लकृष्णपदाभ्यां वृद्धिक्षयावेव लक्ष्येते। तदुक्तम्। शुक्लपक्षे हि चन्द्रस्य वृद्धिर्भवति भास्करात्। कृष्णपक्षे क्षयस्ताभ्यां तिथीनामपि तौ खलु। इत्यादिवचनैर्वृद्धिक्षयाभ्यां

प्रारम्भस्य रूपम्

यत्तिथिपूज्यत्वमुक्तं तद्व्यर्थम् । युग्मवाक्येनासन्देहादिति चेन्न । विषयभेदात् । यदुक्तन्निगमे—द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिह्रासादिनोदना । अत्र युग्मतया पूज्यासु व्रतादिकं क्षयवृद्धिभ्यां पूज्यास्वेकोद्दिष्टादिकं कार्य्यमितिव्यवस्था ।

श्रीविश्वंभरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
तिथिसामान्यविनिर्णयनामोद्धारस्तृतीयोयम् ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपन्निर्णयः तन्नामनिरुक्तिश्च । भविष्योत्तरे—तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता । प्रतिपाद्या पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन सोच्यते । माधवीये—यत्र वह्निपेया कला प्रथमं पीयते प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनोच्यते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां नामनिरुक्तिः । शुक्लप्रतिपदऽमावास्यायुतैव ग्राह्या । प्रतिपदात्वमावास्येति वचनात् । पञ्चमी सप्तमी चैव दशमीच त्रयोदशी, प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिरितिपैठीनसिवचनात्, प्रतिपत्संमुखी कार्य्या या भवेदापराह्णिकीति स्कान्दवचनाच्च । संमुखी सायान्हव्यापिनी । वृद्धवशिष्ठोपि—द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी,चतुर्थी चेत्युपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी । उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरां तिथिम् । द्वितीयाद्याः पञ्चतिथयः स्ववेधादुपवासादिकार्य्ये स्वस्मात्पूर्वामुत्तरां च तिथिं हन्युः, सप्तमी तु स्ववेधादुत्तरामेव तिथिं हन्तीत्यर्थः । तेन प्रतिपत्तृतीया च द्वितीयाविद्धा निषिद्धा, एवं चतुर्थी षष्ठी च पञ्चमीविद्धा निषिद्धेत्याद्यूह्यम् । नन्वेवं प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यापस्तम्बवचनविरोधः, नविरोधः तस्य तिलकाशोककरवीरव्रतविषयत्वात् । ननु

चतुर्थीषष्ठ्योः पञ्चमीवेधनिषेधे युगभूतानीत्यनेन विरुध्येत । न विरुध्येत, युग्मवचनस्य गणेशव्यतिरिक्तचतुर्थीविषयत्वात्, पञ्चमीवेधनिषेधस्य गणेशव्रतविषयत्वादित्यविरोधः । ननु चतुर्दशी स्ववेधात्त्रयोदशीं पूर्णिमाञ्च हन्तीत्युक्तम् । तदपि चतुर्दश्या च पूर्णिमेतियुग्मवाक्येन षष्ठ्यष्टमी अमावास्येत्यापस्तम्बवाक्येन च विरोधि, न विरोधि, आपस्तम्बवचनस्य कृष्णत्रयोदशीविषयत्वात् । निषेधस्य वटसावित्रीव्रतव्यतिरिक्तविषयत्वाच्चाविरोधः । एवं सप्तमी स्ववेधादष्टमीं हन्तीत्यपि न विरुद्धम् । कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशीत्यनेन निषेधवाक्यस्य शुक्लाष्टमीविषयत्वादिति । एवं वृद्धवशिष्ठवाक्यस्य निगमवाक्यैर्विरोधः परिहृतः । एवमन्यान्यपि विरुद्धवाक्यानि विषयभेदेन व्याख्येयानि । प्रतापमार्त्तण्डे—कृष्णा तु सर्वा प्रतिपदपराह्णगा अन्याचोत्तरा ग्राह्या । प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यापस्तम्बवचनात् । निषिद्धपूर्वतिथिवेधस्तूपवासे स्वल्पोपि त्याज्यः । घटिकामात्रवेधोपि दूषयत्युत्तरां तिथिमितिवचनात् । अत्र पूर्वेद्युः शुक्लप्रतिपद्युपवासं कृत्वा परेद्युस्तिथ्यन्ते पारणं कुर्यादिति । तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति सुमन्तुवचनात् । नन्वेवम्—उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् । अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवापसर्पति, इति देवलवचनविरोधः स्यात्, न स्यात् । एतस्य परविद्धोपवासविषयत्वात् । यदुक्तं निगमे । पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणमिति । इति प्रतिपत्सामान्यनिर्णयः ।

अथ तद्विशेषनिर्णयः । भविष्यपुराणे—चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा, यस्तस्यां श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तम । न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप । भवन्ति

कुरुशार्दूल तस्मात्स्नानं समाचरेत् । दिव्यं नीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशनम् । एतच्च नीराजनं पूर्वविद्धायां कार्य्यम् । होलिकानन्तरकर्त्तव्यत्वात् होलिकायाश्च पूर्वविद्धाया एव शस्तत्वात् । अत्र होलिकाविभूतिवन्दनं स्नानानन्तरमाचरेत् । तथाहुः, प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपत्सु विभूतये । कृत्वा स्नानादिकार्य्याणि सन्तर्प्य पितृदेवताः । वन्दयेद्धोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये । विभूतिवन्दनमन्त्रः—वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च । अतस्त्वं पाहिनो देवि विभूते भूतिदा भव । तथाच—गोमहिष्यादिकं किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृप । चैलवस्त्रादिभिस्सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् । अथ कामपूजा । युधिष्ठिरं प्रति कृष्णवचनम् । यत्पिबन्ति वसन्ताद्ये चूतपुष्पं सचन्दनम् । सत्यं हृत्स्थस्य कामस्य पूजनं क्रियते जनैः । वसन्ताद्ये चैत्रकृष्णप्रतिपदि । पुराणसमुच्चये—वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च । सम्प्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन सत्यं हि पार्थ पुरुषः स समं सुखी स्यात् । समं सम्पूर्णवर्षम् । दूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्द कुसुमन्तव । सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये, प्राशनमन्त्रोऽयम् । ततः प्रातर्द्वितीयायां पुनर्मित्रादिसंयुतः । नृपतिर्विततेदेशे वितानवरशोभिते । सर्वतश्च समास्तीर्णरत्नकम्बलराजिते । उपविश्यासने रम्ये पौरजानपदैः सह । सिन्दूरकुङ्कुमक्षोदपटवासैस्सचन्दनैः । विकीर्य्य लोकांस्ताम्बूलैः संमान्य च पृथक्पृथक् । नृत्यगीतविनोदैश्च कुर्यात्कामं महोत्सवम् । एवं कुर्वन्नवाप्नोति यावत्सम्वँत्सरं शुभम् । ब्रह्मपुराणे । चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि । तत्र ब्रह्मपूजनम्, सर्वेषां देवानां वत्सराणां च पूजनम् होमो ब्राह्मणपूजनम् । विशेषेण च भोक्तव्यं कार्य्यश्चापि महोत्सवः । नवसँव्वत्सरारम्भः सर्वसिद्धिप्रदायकः । सँव्वत्सरारम्भव्रतोऽयम् ।

अथ तिलकव्रतम्भविष्योत्तरोक्तम् । नद्यास्तीरे तडागे वा गृहे वा तदलाभतः । पिष्टातकेन विलिखेत्पुरुषं वत्सराकृतिम् । चन्दनेनार्च्य तिलकं तेन कुर्याच्च वत्सरम् । भोगाप्तिर्दुःखनाशोऽत्र स्यादन्ते चन्द्रलोकता । अस्यामेव विष्णुधर्मोक्तमारोग्यव्रतम् । सूर्य्यमभ्यर्च्य विविधैर्नैवेद्यैः सघृतासिनम् । विदध्याद्वत्सरं यावच्छुक्लप्रतिपदि व्रतम् । इदं त्रयोदशे मासि समाप्यारोग्यमश्नुते । अस्यामेव विष्णुधर्मोक्तं विद्याव्रतम् । वेदैः सहार्च्चेद्ब्रह्माणं शुक्लपक्षादिके मधौ । आरभ्य प्रतिमासं तु शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । गोदोऽब्दान्ते समाप्येदं विद्यावान्ब्रह्मलोकगः ।

अथ ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि करवीरव्रतम् । करवीरं पूजयेत्स्त्री देवोद्यानभवं नवम् । पञ्चोपचारैः सूर्यञ्च ततो भुञ्जीत वाग्यता । भुक्तेह विविधान्भोगानन्ते सूर्यसलोकिनी । अथ भाद्रशुक्लप्रतिपदि महत्तमाख्यं शिवव्रतम् । स्कन्दपुराणे नन्दिकेश्वरउवाच । देव केन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्तमम् । कस्यां तिथौ प्रकर्त्तव्यं तद्विधानं वदस्व मे । स्कन्द उवाच । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ । नैवेद्यञ्च पचेन्मौनात्षोडशत्रिगुणानि च । फलानि मिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय खेचर । देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । इदं व्रतं पूर्वविद्धायां कार्य्यं रुद्रव्रतत्वात् । रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । एतद्व्रते शिवसौवर्णप्रतिमा कलशस्थापना कार्य्या, धेनुदानं व्रतान्ते । फलं राज्यायुःप्राप्तिरन्ते शिवसायुज्यमिति । अथास्यामेव स्कन्दपुराणोक्तं मौनव्रतम् । तच्च षोडशदिनात्मकम् । षोडशग्रन्थिडोरकबन्धनम्, षोडशदूर्वा ग्रन्थौ निवेश्याः । शिवपूजा द्वितीयप्रतिपदि समापनम् । मौनेनैव नैवेद्यादिकरणम् । जलाशये पञ्चामृतेन शिवं संपू-

ज्य भुञ्जीत। पुत्रपौत्रप्रदं ह्येतत्सर्वकामफलप्रदम् । स्त्रीपुरुषसाधारणमिदं व्रतं पूर्वविद्धायामेव कार्य्यम् रुद्रव्रतत्वात् । संपूर्णे षोडशे वर्षे कुर्यादुद्यापनं बुधः ।

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि भविष्योत्तरोक्तमशोकव्रतम् । अशोकवृक्षपूजा पताकादिभिः ब्राह्मणाय वृक्षप्रतिमादानं ततो भोजनम् । फलं शोकनाशः सौभाग्यलाभश्च । अन्ते गौरीपदप्राप्तिः । स्त्रीकर्त्तृकमिदम् । अथ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च पूर्वयुतैव ग्राह्या, तिथिवृद्धौ परा । तदुक्तं पुराणसमुच्चये.—वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते । तथाचोक्तम्—त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत्सार्द्धत्रियामा प्रतिपद्विवृद्धौ । दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोन्यथा पूर्वयुते विधेये । ननु पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्, तथा—या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप । पूजनात्त्रीणि वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतिः । इति पूर्वयुताया विधानं परविद्धाया निषेधश्च । यथाहुः, नन्दाया दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु चैव हि । भद्रायां गोकुलक्रीडा सदेशो वै विनश्यति । भद्रायां द्वितीयायाम् । देवलोपि—प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् । परविद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः । तथा—प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयायां गवार्चनम् । छत्रच्छेदं करिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयमित्यादिवाक्यैर्विरोध इति चेत्सत्यम् । यस्यां प्रतिपदि द्वितीयायुक्तायां चन्द्रदर्शनसम्भावना तद्विषयत्वान्निषेधवाक्यानां न विरोधः । प्रतिपद्यपराह्णात्मिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदाहान्वाधानविषये शातातपः—द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति । अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्त-

स्यान्हश्चतुर्थो भागः। अतश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भवाद्गोक्रीडा न कार्य्या। तदुक्तं पुराणसमुच्चये—गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः। सोमोराजा पशून्हन्ति सुरभीपूजकाँस्तथा। चन्द्रदर्शने तु तिथेर्वृद्धिगामित्वाद्द्वितीयायुक्तैव ग्राह्या। किञ्च सार्द्धत्रियामा प्रतिपद्वृद्धावित्यत्र प्रतिपदः सार्द्धत्रियामव्यापित्वेन द्वितीयावेधोऽप्यसंभवी, वेधस्य त्रिमुहूर्त्तातिक्रमत्वात्। तिथिवृद्धौ पूर्वविद्धानिषेधाच्च परविद्धाप्राप्तिः। तदुक्तं भविष्ये। यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिम्लुचः। तथैवाहोरात्रवृद्धा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचा। यथा मलिम्लुचः पूर्वो मासो दैवस्तथोत्तरः। त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति सर्वथा द्वितीयास्पर्शनिषेधाग्रहो न युक्तः, तादृशवाक्याश्रवणात्। अतश्चन्द्रदर्शनासम्भावनायां पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति बोध्यम्। कर्मकालव्यापित्वात्। तिथिवृद्धौ परैव प्रतिपद्गोक्रीडादौ ग्राह्येति सर्वमनवद्यम्। स्कन्दपुराणे—प्रातर्गोवर्धनः पूज्यो द्यूतं चापि समाचरेत्। भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्चावाहदोहनाः। अवाहदोहनाः वाहदोहनरहिता। गोवर्धनपूजामन्त्रः। गोवर्धन धराधार गोकुलत्राणकारक। बहुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव। गोपूजामन्त्रौ, लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता। घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु। अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्। स्कान्दे—ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत। मार्गपालीं प्रबध्नीयाद्दोस्तम्भे

मार्गपाली बन्धनम्

वाथ पादपे। कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने। कृते होमे द्विजेन्द्रैस्तु बध्नीयान्मार्गपालिकाम्। नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत। मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे।

विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे । नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजनप्रियम् । मार्गपालीतलेनेत्थं यान्ति गावो गजा वृषाः । राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः । मार्गपालीं समुल्लङ्घ्य नीरुजः स्युः सुखान्विताः । अथ तस्यामेव वेष्टिकाकर्षणमपि कार्य्यम् यदुक्तमादित्यपुराणे । कुशकाशमयीं कृत्वा वेष्टिकां सुदृढां नवाम् । तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः । गृहीत्वाकर्षयेयुस्ते यथासारं मुहुर्मुहुः । जयेऽत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरम् । वेष्टिका वरत्रा । अथ तस्यामेव बलिपूजोक्ता स्कान्दे—

कृत्वा तत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्बलेः । पूजां कृत्वा नृपः

तत्रैवबलिपूजा द्यूतादिकम् साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे । बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः

पञ्चरङ्गकैः । सर्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ।

कुम्भाण्डबाणजंभोरुमयदानवसंवृँतम् । सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटसङ्कुलम् । द्विभुजन्दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयम् । गृहमध्ये च शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् । लोकश्चापि गृहस्यान्तः शय्यायां शुक्लतण्डुलैः । संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् । बलिमुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन । यानि तान्यक्षयाण्याहुर्मयैवं सम्प्रदर्शितम् । यदस्यां दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु । तदक्षयम्भवेत्सर्वं विष्णोः प्रीतिकरं परम् । देवीपुराणे —कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती । तदर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता । तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य सम्वत्सरं जयः । पराजयो विरुद्धोऽत्र लभनाशकरो भवेत् । ब्रह्मपुराणे—कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं द्वितयं हितम् । नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका । अथ चेत्प्रातिपत्स्वल्पा नारी-

नीराजनं भवेत् । द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ।
भविष्यपुराणे—लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम् ।
तस्यां नीराजनं सायं कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् । मङ्गलमालिकां दीपमालिकाम् । अत्र किञ्चिद्विचार्यते—अनन्दभट्टीये प्रतिपत्सद्वितीयास्यादिति वचनं तिलकाशोककरवीरव्रतविषयमिति तद्दूष्यं हेमाद्रिणा । एवं सति कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह्ण एव विधानात्केवलतद्विषयत्वेन प्रतिपत्सद्वितीयेति सङ्कोचयितुं न शक्यते । नच पूर्वाह्णविहितसकलकर्मविषयमेतत्, यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिरिति सामान्यवचनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं प्रतिपत्संमुखी कार्येति वचनमपि अपराह्णविहितकर्मविषयं प्रसज्जेत, ततश्चास्यापि वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । अपि चैवं पूर्वविद्धपरविद्धग्रहणप्रतिपादकसर्ववाक्यवैयर्थ्यं प्रसज्जेत प्रातस्विकपूर्वाह्णादिविधायकवाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चार्थस्यास्य सिद्धत्वाद्दिनद्वयेपि कर्मकालव्यापितिथ्यभावे पूर्वविद्धापरविद्धाग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । तद्व्यर्थम् पूर्वोक्तरीत्या सर्वसामञ्जस्यात् ॥

अथाग्रहणशुक्लप्रतिपदि मारभ्य वाराहपुराणोक्तं द्वादशमासिकं धान्यव्रतम् । रात्रौ विष्णुपूजा वन्हिपूजा कुण्डे च वन्हिमन्त्रैर्होमः । मार्गादिचतुर्मासं यावकभोजनम् । चैत्रादिषु चतुर्षु पायसभोजनम् । श्रावणादिषु शक्तुभोजनम् । वत्सरान्ते काञ्चनवन्हिप्रतिमादानम्, इह जन्मनि सौभाग्यं धनं धान्यं च पुष्कलम् । पुंस्कर्त्तृकमिदं । इति प्रतिपद्विशेषनिर्णयः ।

अथ द्वितीयानिर्णयः । पूर्वाह्णिकीकृष्णद्वितीया सदैव पूर्वा ग्राह्या । द्वितीया प्रतिद्युतेत्युक्तेः, प्रतिपत्संमुखी कार्या द्वितीया

द्विजसत्तमेत्युक्तेश्च । प्रतिपत्संमुखी तद्विद्धा । अन्या कृष्णद्वितीया सर्वा च शुक्लद्वितीया परविद्धैव ग्राह्या, युग्माग्निवाक्यात् । उपवासेऽपि शुक्ला द्वितीया परैव शस्ता । कृष्णा तु द्वितीया पूर्वैव, शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या इत्युक्तवाक्यात् । एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी त्वमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता इति वाक्याच्च । ननु द्वितीयाप्रतिपद्युतेति वाक्येन प्रतिपद्युक्तद्वितीयाया विधानात् 'तृतीयैकादशी षष्ठी तथाचैवाष्टमी तिथिः, वेधादधस्ताद्धन्युस्ता उपवासे तिथिस्त्विमा' इति वाक्येन तृतीयायुताया निषेधाच्च विरोध इति चेन्न । पूर्वविद्धाविधानस्य परविद्धानिषेधस्य च यमद्वितीयाऽशून्यशयनव्रतविषयत्वात्, यमद्वितीयायामुपवासाभावाच्च । हेमाद्रिस्वरसोऽप्येवम् । तत्संग्रहश्च—अथ कृष्णद्वितीयादिमा पूर्वाह्णे यदि सा, सिता तु परतः सर्वेति । पारणानिर्णयः प्रतिपद्वत् । इति द्वितीयासामान्यनिर्णयः ।

अथ तद्विशेषनिर्णयः । भविष्योत्तरे—चैत्रशुक्लद्वितीयायामुमा पूज्या फलादिभिः । शिवपूजाऽग्निपूजा च कर्त्तव्या मुनिसत्तम । देवीपुराणे—उमां शिवं हुताशं च द्वितीयायां प्रपूजयेत् । हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनान्वितं । फलमाप्नोति विप्रेन्द्र सर्वक्रतुसमुद्भवम् । अस्यामेव विष्णुधर्मोक्तं बालेन्दुव्रतम् । दिनान्ते नदीस्नानम्, चन्द्रमण्डलपूजनम्, हवनं नक्तभोजनम् । सम्वत्सरं यावत् प्रतिद्वितीयामेवं कृतिः । फलं सौभाग्यं स्वर्गावाप्तिः । स्त्रीनृकार्यमिदम् । अस्यामेव विष्णुधर्मोक्तं नेत्रव्रतम् । उपवासः, अश्विनोः पूजनम् दक्षिणादानम् । फलं तेजस्विता महाराज्यम् । द्वादशाब्दपर्यन्तं व्रतम् ।

चैत्रशुक्लद्वितीया-

अथ श्रावणद्वितीयां कृष्णामारभ्य भविष्यपुराणोक्तमशून्यशयनव्रतम् । सुमन्तुरुवाच । अशून्यशयनीं नाम द्वितीयां शृणुभारत ।

यामुपोष्य न वैधव्यं स्त्री प्रयाति नराधिप। पत्नीवियुक्तस्तु नरो न कदाचित्प्रजायते। उपोष्य देवतामुपास्येत्यर्थः। नतु भोजननिवृत्तिः। नक्तं भुञ्जीतेत्युत्तरवाक्यविरोधात्। श्रावणोऽत्र पूर्णिमान्तो ग्राह्यः। वामनपुराणे—एकादश्यां जगत्स्वामीशयनं परिकल्पयेत्। त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे। त्रयोदश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले। पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते धर्मसंस्तरे। ब्रह्मा तथा प्रतिपदि नीलोत्पलमयेऽपि च। विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता। आषाढव्यवहितोत्तरद्वितीया या। तस्यां तिथ्यां स्वपिति विश्वकर्मा प्रजापतिः। द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्यशयनोचिता। तस्यां पर्य्यङ्कस्थलक्ष्मीनारायणपूजनम्। विविधफलाद्युपकल्पनम्। चन्द्रार्घदानञ्च, नक्तभोजनम्। प्रातर्ब्राह्मणदम्पतीभ्यां प्रतिमासहितदानम्। क्वचित्तु मासचतुष्टयमेतद्व्रतम् कार्य्यमित्युक्तम्। पुत्रपशुरत्नादिप्राप्तिः विष्णुलोकप्राप्तिश्च फलम्। इदं व्रतं चन्द्रोदयव्यापिन्यां द्वितीयायां कार्य्यम्। एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदये व्रते। तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिरित्युक्तेः। चन्द्रोदयव्रतत्वं चास्य चन्द्राय चार्घोदातव्य इति वचनात्। चतुर्थ्यासितपक्षेषु मासेषु श्रावणादिषु। अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जयया तु फलाधिकम्। दिनद्वयेऽपीन्दूदयव्यापित्वे तूत्तरैव ग्राह्या इत्यर्थः।

अथ कार्त्तिकशुक्लद्वितीया यमद्वितीया तत्कृत्यं स्कान्दे। ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम्। स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति। तथा—ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः। महिषासुरमारूढो दण्डमुद्गरधारिभिः। वेष्टितः किङ्करैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम्। तथा—कार्त्ति-

के शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां तु नारद । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः । अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो बुधैः । स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि चात्र देयानि भगिनीभ्यो विधानतः । सर्वा भगिन्यः सम्पूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः । प्रतिपन्नकाः भगिनीत्वेन स्वीकृताः । इयञ्च कर्मकालिकी ग्राह्या दिनद्वये तदभावे पूर्वैवेति ।

पौषशुक्लद्वितीयायां विष्णुधर्मोक्तमारोग्यव्रतम् । गोशृङ्गोदकेन स्नानम् । वालेन्दुपूजनम् । क्षीराद्याहारं, भूमिशयनम् । वत्सरं व्रतकरणम् । आरोग्यसौभाग्याद्याप्तिः फलं । साधारणम् ।

अथ तृतीया । ब्रह्मवैवर्त्ते—रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीया द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते । रम्भान्या सर्वाप्युत्तरैवेत्यर्थः । युग्मवाक्यन्तु रम्भापरम् । कामत्रयोदशीरम्भा नोपोष्याः स्युः परान्विता इत्युक्तेः । स्कान्दे—कृष्णाष्टमी चतुर्थीच सावित्री वटपैतृकी । शुक्लत्रयोदशी रम्भा नोपोष्याः स्युः परान्विताः । ब्रह्मवैवर्त्ते—तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहिता विभो । द्वितीयोपहितां तान्तु यः करोति नराधमः । सम्वत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते । पुराणसमुच्चये—द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु या । सा याति नरकं घोरं कालसूत्रभयङ्करम् । तथा—द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता । सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः । तथा—चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा । अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी । स्कान्दे,कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया सम्प्रदृश्यते । सा तृतीया न कर्त्तव्या क-

र्त्तव्या गणसंयुता । गणश्चतुर्थी । इयं चैकादशीवत्स्वल्पापि द्वितीयदिने ग्राह्या । यदा क्षयस्तदा पूर्वविद्धापि कार्य्या । तथा-च वृद्धवशिष्ठः । एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी । पूर्व-विद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि । इति तृतीयासामान्य-निर्णयः ।

अथ विशेषः । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीदोलोत्सवः । देवी-पुराणे । तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् । कुङ्कुमागुरुक-र्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः । स्रग्गन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः । आन्दोलनन्ततो विप्र शिवाया तुष्टये सदा । रात्रौ जागरणं का-र्य्यं प्रातर्देया च दक्षिणा । हेमवस्त्रान्नपानानि ताम्बूलानि स्रज-स्तथा । सौवर्णी च उमा कार्य्या राजतः शङ्करस्तथा । चतुर्भुजस्तु देवेशो द्विभुजा तु भवेदुमा । इति हिन्दोलकतृतीयाव्रतम् । अ-स्यामेव सौभाग्यशयनव्रतम् । मात्स्ये—वसन्तमासमासाद्य तृती-यायां जनप्रिये । सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्य्यं पुत्रसुखेप्सु-भिः । अस्य विधिर्मत्स्यपुराणाच्च द्रष्टव्यः । विस्तरभयान्नेह श्लो-का लिख्यन्ते । चूर्णिकया किञ्चित्किञ्चिदुक्तं वक्ष्यते च ।

चैत्रसिततृतीयोमाविवाहदिनम् । गौरीशङ्करार्चा गोशृङ्गो-दप्राशनम् । प्रातर्विप्रदम्पतीभ्यां प्रतिमादानम् । आब्दं व्रतम् । सर्वकामावाप्तिः शिवलोकप्राप्तिः फलम् । इयं मन्वन्तरादिरपि । मात्स्ये,—आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके सिता । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च । श्रावणे चाष्टमी कृष्णा पौषे चैकादशी तथा । सिताषाढस्य दशमी माघमासस्य सप्तमी । फा-ल्गुणे मास्यमावास्या ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा । आषाढी कार्त्तिकी माघी चैत्री चापि विशेषतः । एता मन्वादयः प्रोक्ता मुनिभिः पूर्वदर्शिभिः । अथ चैत्रभाद्रमाघशुक्लतृतीयासु भविष्योत्तरोक्तं

गौरीव्रतम्। चैत्रशुक्लतृतीयायामुपवासनियमं विधाय पट्टवस्त्रादि-मण्डपिकायां पुरतः कुण्डे गौरीं यजेत। ततो रात्रौ होमः रात्रौ जागरणम्। प्रातर्दक्षिणादानं भोजनम्। भाद्रमाघचतुर्थ्यामधिकं विनायकपूजनम्। एतच्च व्रतं सर्वकामप्रदम्।

अथ वैशाखशुक्लतृतीयायां भविष्योत्तरोक्तमक्षय्यतृतीयाव्रतम्। श्रीनारायणपूजनम्। घटादिदानम्। एकभक्तम्। दत्तस्याक्षय्यता। विष्णुधर्मोत्तरे—वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः। अक्षय्यं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च। सा तथा कृत्तिकोपेता रोहिण्या वा युता शुभा। दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि तथा युता। रोहिणीबुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता। देवीपुराणे गौरीपूजोक्ता। तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य च। उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते। इयं च शुक्ला युगादित्वाद्विष्णुपूजाहोमदानादिषु पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या, शुक्ला पूर्वाह्णिकी ग्राह्येति वचनात्। भविष्ये—वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतजगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविलेपनैः। वैशाखे-शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च। गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत्। यवान्दद्याद्द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान्॥

अथ ज्येष्ठशुक्ला रम्भातृतीया भविष्योत्तरोक्ता—पञ्चाग्निमध्य उपवेशनम्। गौर्याः पूजनम्। ब्राह्मणद्वारा होमः ततोऽस्तमये दक्षिणानुसमापनम्। सौभाग्यादिप्राप्तिः रुद्रलोकाप्तिश्च फलम्। पुष्पमण्डपिका कार्या रम्भास्तम्भोपशोभितेति वचनाद्रम्भाख्येयम्। साधारणव्रतमिदम्। श्रावणकृष्णतृतीयायां तुष्टिप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोक्तम्। श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तः। गोविन्दपूजा तुष्टिप्राप्तिः फलम्॥

अथ भाद्रशुक्लतृतीयायां कोटीश्वरव्रतं स्कान्दोक्तम्। उपवासः, आब्दचतुष्टयं व्रतकरणम् । अखण्डतण्डुलैर्लक्षसङ्ख्याकैर्दुग्धमिश्रैर्देवीपूजा । उत्कृष्टपतिप्राप्तिः सौभाग्याप्तिश्च फलम् । अस्यामेव हरितालिकाव्रतम् । हरितशाद्वलस्थितहरकालीपूजनम्। काञ्चनीं गौरीं कृत्वा संपूज्य गुडापूपं नैवेद्यन्दद्यात् । सर्वपापहरणं फलम् ।

अथ वैशाखभाद्रमार्गशुक्लतृतीयासु मत्स्यपुराणोक्तमनन्ततृतीयाव्रतम् । पञ्चगव्येन ललितायाः प्रतिमापूजनम् । आब्दं व्रतम्, अन्ते सुवर्णकलशोपेतशय्यादानम् । मिथुनपूजनम् । फलञ्च पुत्रादिप्राप्तिः गौरीसलोकता । साधारणमिदम् ।

मार्गेऽपि भविष्योत्तरोक्तं रम्भातृतीयाव्रतम् । प्रातरुपवाससङ्कल्पः प्रतिमासमाब्दं व्रतकरणम् । रात्रौ पार्वतीपूजा कुशोदकप्राशनम् । प्रातर्ब्राह्मणभोजनम् । सहिरण्यलवणदानम् । ततः पारणम् । फलमिह सौभाग्यमसापत्न्यम्, अन्ते शिवसलोकता । अस्यामेव भविष्यपुराणोक्तमुमामहेश्वरव्रतम् । उपवासो ललितापूजा रात्रौ जागरणम् । प्रभाते पूजा प्रार्थनं पञ्चगव्यं हविष्यञ्च भोजनम् । आब्दंव्रतम्, उद्यापनम्, पुत्रपौत्राद्याप्तिः शिवसलोकता । अस्यामेव कालिकापुराणोक्तमवियोगव्रतम् । पूर्वदिने चन्द्रदर्शनानन्तरं नक्तं भोजनम् भूशयनम् । तृतीयायां प्रातःस्नानादि शालिपिष्टमयनृस्त्रीप्रतिमाद्वयकरणम्, शिवोमाधिया पूजनम् । उपवासः प्रातर्दानं पारणञ्च, आब्दं व्रतम्, अब्दान्ते चोद्यापनम् अवियोगाप्तिः फलम् ।

अथ माघशुक्लतृतीयायां मात्स्योक्तं रसकल्याणीव्रतम्। इक्षुरसादिना देव्यभिषेकः, स्वर्णाब्जकुम्भादिदानम्, उपवासः। आब्दंव्रतम्, पापक्षयाद्यनेकफलम् गौरीसलोकता च।अस्यामेव भविष्यो-

त्तरोक्तं गुडलवणदानम्, तदुक्तम्—माघशुक्लतृतीयायां गुडस्य लवणस्य च । दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च । गुडेन तुष्यते गौरी लवणेन महेश्वरः ।

अथ फाल्गुनशुक्लतृतीयायां वाराहपुराणोक्तं सौभाग्यतृतीयाव्रतम् । उपवासः सश्रीकहरिप्रतिमा पूज्या । मध्वादिपूरितबहुपात्रदानम् । फलं सौभाग्याप्तिः । अथ पद्मपुराणान्तर्गतनागरखण्डे पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतम् । 'पञ्चपिण्डात्मिकां गौरीं कृत्वा कर्दमसम्भवाम् । एभिः संपूजयेत्पञ्चभूतमन्त्रैः पृथक् पृथक् । लक्ष्मीरुवाच—नमः पृथिव्यै क्षान्त्यै ते नम आपोमये शुभे । तेजस्विनि नमस्तुभ्यं नमस्ते वायुरूपिणि । आकाशरूपसम्पन्ने पञ्चरूपे नमोस्तुते । फलं सौभाग्याप्तिः ।

अथ चतुर्थी । प्रतापमार्त्तण्डे—गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीयुक्ता देवतान्तरयोगतः । गौरीचतुर्थी कुन्दचतुर्थी । युग्मवचनमपि त्रयान्यपरम् । ब्रह्मवैवर्त्ते । चतुर्थीसंयुता या तु सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी । गणनाथपदं गौरीबहुलयोरप्युपलक्षकम् । उपवासेऽपि गणेशचतुर्थी पूर्वा ग्राह्या अन्या सर्वाप्युत्तरैव । यदाह गर्ग्गः—एकादशी च षष्ठी च अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः । पुराणसमुच्चये—गौर्य्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्भरहोलिके च । वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परा विनिघ्नन्ति नृपं सराज्यम् । धेनुपूजा बहुलायां दीपोत्सवप्रतिपदि च विहिता ग्राह्या । वत्सस्य पूजेति वत्सद्वादशीविहिता, धेनुपूजायाः पृथगुपादानात् । इति चतुर्थीसामान्यनिर्णयः ।

अथ तद्विशेषनिर्णयः । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु गणेशपूजा । दे-

वीपुराणे—गणेशः कारयेत्पूजां लड्डुकादिभिरादरात् । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सर्वकामसमृद्धये । गणानामीट् गणेट् तस्य गणेशः । ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां स्त्रीभिरुमा पूज्या । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती । तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये । उपहारैश्च विविधैर्नृत्यगीतोत्सवादिभिः । होमैः पयोभिर्वस्त्रैश्च पत्रपुष्पैः सुगन्धिभिः ।

श्रावणकृष्णचतुर्थ्यां स्कन्दपुराणोक्तं सङ्कटचतुर्थीव्रतम् । 'श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्याञ्च विधूदये । गणेशं पूजयित्वा च चन्द्रायार्घः प्रदीयते' । चन्द्रार्घानन्तरं पञ्च मोदका विप्राय देयाः पञ्च स्वभक्ष्याः । एतच्च प्रतिमासं यावज्जीवमेकविंशतिवर्षाणि एकवर्षं वा कार्य्यम् । उद्यापनहोमप्रतिमादानैः सर्वकामफलप्रदम् । श्रावणस्य शुक्लचतुर्थ्यां कार्त्तिकस्य वा सौरपुराणोक्तं दूर्वागणपतिव्रतम् । सुवर्णदूर्वोपरि सौवर्णगणेशपूजा । आचार्याय निवेदनम् । पञ्चवर्षानन्तरमुद्यापनम् । फलञ्च पूर्ववत् । स्कान्दे तु रविवारयुक्तायां कस्यांचिच्चतुर्थ्यामेतद्व्रतं युक्तम् ।

अथ भाद्रशुक्लचतुर्थी शिवाख्या । तस्यां गणेशपूजनम् । स्नानादिकं शतगुणं भवति । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'शिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोके प्रपूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप' । अथास्यामेव सिद्धिविनायकव्रतम् । स्कन्दे—प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्यान्हे पूजयेन्नृप । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरूप्यमयाकृतिम् । अथवा मृण्मयीं कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् । तथैकविंशतिं गृह्य मोदकान् घृतपाचि-

तान् । स्थापयित्वा गणाध्यक्षसमीपे कुरुनन्दन । दश विप्राय दातव्याः स्वयञ्चाद्यात्तथा दश । एकं गणाधिपे दद्यात्सनैवेद्यं नृपोत्तम । विप्राय भोजनं दद्यादभुञ्जीयात्तैलवर्जितम् । अस्यां चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ॥ मार्कण्डेये—सिंहादित्ये शुक्लपक्षे

चन्द्रदर्शन-निषेध. । चतुर्थ्याञ्चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा । पराशरः—दोषस्य शान्तये सिंहः प्रसेनमिति संपठेत् ॥ ब्रह्मपुराणे—वासुदेवोभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु । स्थितश्चतुर्थ्यामाद्यायाम्मनुष्याणां पतिश्च सः । ततश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रयत्नाद्वीक्ष्य मानवः । पठेत्पौराणिकं मन्त्रं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । प्रयत्नात्पठेदित्यन्वयः,आद्यायां शुक्लचतुर्थ्याम् ॥ मन्त्रो विष्णुपुराणे—सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः । निर्णयामृते—भाद्रकृष्णनवम्यां प्रबोधिताया देव्या आश्वयुक्शुक्लचतुर्थ्यामभ्यङ्गादिसंस्कारैः केशान्विशोधयेत् ॥ तदुक्तं देवीपुराणे—भाद्रस्य कृष्णपक्षेतु पूजयित्वार्द्रभेपि वा । नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैः । शुक्लपक्षचतुर्थ्यां तु देवीकेशविशोधनम् । प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सलिलैः शुभैः । सप्तम्यां पत्रिकापूजामष्टम्यामप्युपोषणम् । नवम्यां पूजयित्वा तु बलिदानं समाचरेत् । दशम्यां रथमारोप्य गीतवादित्रनिःस्वनैः । नगरं भ्रामयेद्देवीं प्रणिपत्य विसर्जनम् । अत्राश्विनसितचतुर्थ्यां केशविशोधनप्रसङ्गाद्दशदिनकृत्यमुक्तम् ।

मार्गशुक्लचतुर्थ्यां स्कन्दोक्तं वरचतुर्थीव्रतम् । तामारभ्य प्रतिमासं चतुर्थ्यां गणेशपूजा । अक्षारलवणमेकभक्तम् द्वितीयेऽब्दे नक्तम् तृतीयेत्वयाचितः चतुर्थे तूपोषणम् ।अथोद्यापनम्, फलं विद्यादीप्सितप्राप्तिः।अस्यामेव स्कन्दोक्तं कृच्छ्रचतुर्थीव्रतम् पूर्ववत् ।

माघशुक्लचतुर्थ्यां कुन्दैः शिवपूजा । तदुक्तं कौर्म्मे—माघे शुक्लचतुर्थ्यान्तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् । सम्पूज्य यो हि नक्ताशी समाप्नोति श्रियन्नरः, इयं वरदाख्या । इयमेव कुन्दचतुर्थी । अथ ब्रह्मपुराणोक्तमुमाव्रतम् । कुन्दपुष्पैः कुङ्कुमालक्तकसिन्दूरैः पञ्चोपचारैः गौरीपूजा । गुडार्द्रकपयोलवणानि नैवेद्यानि, स्त्रियः पूज्याः विप्राश्च भोजयितव्याः पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः सह । फलं सौभाग्यादिवृद्धिः । साधारणम् । देवीपुराणे त्वियं कुन्दचतुर्थ्युक्ता—'माघमासे तु संप्राप्ते चतुर्थी कुन्दसंज्ञिता । उपोष्या सा सुरश्रेष्ठ ततो राज्यं भविष्यति' । इयमेव भविष्योत्तरे शान्तिचतुर्थ्युक्ता,गणेशपूजा उपवासः । शान्तिःफलम् ।

अथ फाल्गुनादिमासचतुष्टयसाध्यगणेशचतुर्थीव्रतं वराहपुराणोक्तम् । गणेशपूजा तिलहोमः नक्तम् । तिलान्नं पारणं तिलदानम् । प्रतिशुक्लचतुर्थि चतुर्मासमेवं कृत्वा पञ्चमे हैमं गणेशमासनैः पञ्चगात्रैरुपेतं विप्राय दद्यात् । फलं सर्वविघ्ननाशः । भविष्यपुराणे—चतुर्थ्याञ्च यदा राजन्नारवारो व्रतान्वितः । दद्यात्तिलान्नं विप्राय स्वयं भुंज्यात्तिलोदनम् । आरवारः कुजः । वर्षद्वयसमाप्त्या तिलचतुर्थीयम् । गणेशतुष्टिरिष्टप्राप्तिश्च फलम् । मात्स्ये—चतुर्थ्यान्नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम् । व्रतं वैनायकं नाम शिवलोकफलप्रदम् । इदं द्वादशस्वपि मासेषु विशेषानभिधानात् । एवं गणेशगौरीबहुलाव्रतानि तृतीयायुक्तचतुर्थ्यामेव कार्य्याणीति सिद्धम् । अन्यानि नागचतुर्थ्यादीनि पञ्चमीयुक्तायामिति ध्येयम् । तदुक्तं पुराणसमुच्चये—युगं मध्यंदिने यत्र तत्र चोपोष्य पन्नगान् । क्षीरेणाप्यायय्य पञ्चम्यां पारयेत्प्रयतोनरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति नतं हिंसन्ति पन्नगाः ।

युगं चतुर्थी । कौर्मेपि—तिथौ युगान्वितायाश्च समुपोष्य यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः । पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्वकम् । कार्त्तिकशुक्लचतुर्थ्यां नागव्रतमिति कालादर्शः । क्षयंगतासु सर्वास्वपि चतुर्थीषु गणेशः पूज्यः । चतुर्थ्याङ्गणनाथस्येत्युक्तेरिति ।

अथ पञ्चमीनिर्णयः । साचोपवासादिषु पूर्वविद्धा ग्राह्या युगभूतानीत्युक्तेः । जावालिरपि—प्रतिपत्पञ्चमीचैव उपोष्ये पूर्वसय्युँते । पैठीनसिः—प्रतिपत्पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी । सप्तमी नवमी चैव कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्ते,—प्रतिपत्पञ्चमी भूता सावित्री वटपूर्विका । नवमी दशमीचैव नोपोष्याः परसंयुताः । यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तवचनम्, पञ्चमीच प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद । नहि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्यातु कदाचनेति, तत्स्कन्दोपवासविषयं नागपूजाविषयं वा, स्कन्दोपवासे स्वीकार्य्या पञ्चमी परसंयुता । त्रिमुहूर्त्तातु षष्ठ्याः स्यात्परा पूर्वयुतान्यथा'इति तत्रैवोक्तत्वात् । नागव्रते तु पञ्चमी परविद्धा ग्राह्या, श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता मता' इति वचनात् । ननु 'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्' ॥ वाराहे—आषाढे शुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिकी स्मृता । कुमारमर्चयेत्तत्र पूर्वत्रोपोष्य वै दिने । आभ्याव्विँरोध इति चेन्न, देशभेदव्यवस्थया निर्णयामृते विरोधस्य परिहृतत्वात् ॥ तदुक्तम्—केषुचिद्देशेषु पञ्चम्यामुपोष्य षष्ठ्यां स्कन्दं पूजयन्ति ॥ हेमाद्रिस्तु—पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्तेत्यादिवचनं शुक्लपक्षविषयम् । शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविरितिवचनात् । षड्त्रिंशन्मते—गणेशस्कन्दयोगाभ्यां

क्रमान्नागः शुभाशुभः। शिवामित्रौ तयोः पत्रे नागानामाखुबर्हिणौ। गणेशश्चतुर्थी, स्कन्दः षष्ठी, नागः पञ्चमी, तयोर्गणेशस्कन्दयोः। पत्रे वाहने, मित्रामित्रौ तयोः पत्रे इति युक्त्यापि चतुर्थीयुता पञ्चमी ग्राह्येति सिद्धम् ॥ इति पञ्चमी सामान्यनिर्णयः ॥

अथ तद्विशेषनिर्णयः। ब्राह्मे—शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना। ब्रह्मलोकान्मानुषं हि संप्राप्ता केशवाज्ञया। तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति। एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा। भविष्ये—पञ्चमी दयिता राजन्नागानन्दविवर्द्धिनी। तस्यामभ्यर्चयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः। तेषां कुले

नागपञ्चमी। प्रयच्छन्ति अभयं ते सुपूजिताः। इदं वाक्यं चैत्रमुपक्रम्य देवीपुराणे। पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान्। क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पसुखावहम्। मत्स्य पुराणे,—नागास्तत्र तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः। अधः सर्पाकृतिस्तेषां नाभेरूर्द्धन्तु पौरुषी। फणा च मूर्द्ध्नि कर्त्तव्या द्विजिह्वा बहवोऽसमाः। असमा विषमा। श्रावणसितपञ्चम्यपि नागपञ्चमी। तदुक्तं भविष्योत्तरे—श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप। द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्वणाः। पूज्याश्च विधिवद्वीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः। गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः। ये तस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरःसराः। न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

अथ भाद्रशुक्लपञ्चम्यामृषिपञ्चमीव्रतम् ॥ तत्र वेद्यां सप्तर्षिपूजा, अकृष्टभूमिजशाकाहारमात्रम्, सर्वपापक्षयः सर्वकामलाभः फलम्। अस्यामेव ब्रह्मपुराणोक्तं सर्पदष्टोद्धारव्रतम्। दष्टस्य दुर्गतिपरिहाराय पुत्रादिभिः कार्यमेतत्, सौवर्णं राजतं वा नागं पूजयेत्। विप्रपूजा गोदानम्, नक्तकरणम्, प्रतिमादानम्,

फलं दष्टोद्धारः । व्रतकर्त्तुर्विष्णुसलोकता ॥

अथाश्विनसितपञ्चम्यां भविष्योत्तरोक्तं शचीसहितनागपूजाव्रतम् ॥ कुशमयं शचीसहितं नागं घृतक्षीरजलैः संस्नाप्य क्षीरसिक्तं गोधूमान्नं नैवेद्यं दद्यात्, शेषादिनागप्रीतिः फलम् ॥

अथ कार्त्तिकशुक्लपञ्चम्यां भविष्योत्तरोक्तं जयाव्रतम् । जयासहितहरिपूजा । वेणुपात्रादिकं दत्त्वा रक्षाबन्धनमाचरेत् । अक्षताः सर्षपा दूर्वा रक्षामध्ये च रोचना ॥ ॐ येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे माचल माचलेति रक्षामन्त्रः । ग्रहपीडादिशान्तिः युद्धादिविजयः फलम् । अस्यामेव वराहपुराणोक्तं शान्तिव्रतम् । आब्दमरहितं भोजनम्, रात्रौ शेषस्थहरिपूजनम्, होमः, अब्दान्ते उद्यापनम् । नागभयनिवृत्तिः फलम् ।

अथ मार्गसितपञ्चम्यां भविष्योत्तरोक्तं श्रीपञ्चमीव्रतम् । उपवासः स्वर्णलक्ष्मीपूजा सुवासिनीपूजा । ब्राह्मणाय प्रतिमादानम्, पारणम् वर्षान्ते समापनम् । फलमेकविंशसन्वयान्तं गृहे श्रीस्थिरता । पुराणसमुच्चये—माघमासे सुरश्रेष्ठ शुक्लायां पञ्चमीतिथौ । रतिकामौ तु सम्पूज्य कर्त्तव्यः सुमहोत्सवः । दानानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति केशवः । इयमपि श्रीपञ्चमीति प्रसिद्धा, वसन्तपञ्चमीत्येके ।

अथ षष्ठीनिर्णयः । सा च सर्वा परविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । स्कान्दे—नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन । सप्तमीसंयुता कार्य्या षष्ठी धर्मार्थचिन्तकैः । उपवासे स्कन्दषष्ठीभिन्ना सर्वाप्युत्तरैव । एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता, इतिभृगुवचनात् । नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी । दशम्येकादशीविद्धा

नोपोष्या स्यात्कथंचनेति निषेधाच्च। शिवोऽष्टमी। स्कन्दषष्ठी तु पूर्वैवोपोष्या 'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी' इति वाक्यात्।

अथ षष्ठीव्रतानि। तत्र चैत्रशुक्लषष्ठ्यामारभ्यमाब्दं कालोत्तरोक्तं कुमारव्रतम्। उपवासः मृन्मयषण्मुखप्रतिमापूजनम्। ब्राह्मयादिरसप्राशनम्। मासि मासि कर्त्तव्यः, अब्दान्ते समाप्तिः महाकविर्मेधावी भवति। आषाढशुक्लषष्ठी स्कन्दषष्ठी। तत्र पञ्चम्यामुपोष्य षष्ठ्यां स्कन्दं पूजयेत्। आषाढे शुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिकी स्मृतेत्युक्तवाराहपुराणवचनात्।

भाद्रशुक्लषष्ठ्यां स्कन्दोक्तचम्पाषष्ठीव्रतम्। 'षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृत्या च समन्विता। विशाखाभौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता'। पञ्चम्यामेकभक्तम्, प्रातर्व्रतसङ्कल्पः, ततो नद्यादौ मृदा शुक्लतिलैश्च स्नानम्। ततो मौनेन गृहमेत्य स्थण्डिले कलशस्थापनम्। तत्रस्थितताम्रादिपात्रोपरि सौवर्णसूर्य्यपूजनम्। अरुणस्य शुक्लगोश्च पूजनम् तिलहोमः। द्वादशविप्रानाशयेत्। दक्षिणा। गवांकोटिसहस्राणि कुरुक्षेत्रेऽर्कपर्वणि। चम्पादानस्य राजेन्द्र कलां नार्हन्ति षोडशीमितिफलम्। भविष्योत्तरे—येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ। सेयं पापहरा पुण्या शिवा शान्ता शुभा नृप। येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथमाश्रितम्। ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः। गाङ्गेयःकार्तिकेयः। इयमेव सूर्य्यषष्ठी। तदुक्तं तत्रैव, शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम्। प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलप्रदम्।

अथ भाद्रकृष्णषष्ठ्यां कपिलाषष्ठीव्रतम्। तदुक्तं वाराहे। नभस्यकृष्णपक्षे या रोहिणीपातभूसुतैः। युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्त्तिता। तत्र भास्करं पूजयेत् व्रती कपिलां दद्यात् अश्वमेधफलम्,पातो व्यतीपातः,भूसुतो

भौमः । पुराणसमुच्चये विशेषः,—भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते । पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत् । सूर्यस्य हस्तस्थितत्वं सति सम्भवे। इयञ्च पूर्वा परा वा यैव भान्वादिचतुष्टयवती सैव ग्राह्या 'संयोगे सा चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिनेति वचनात् । इयमेव षष्ठी चन्द्रषष्ठी । चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । उभयत्र तत्वे पूर्वैव, तदुक्तम्,—तद्वत् भाद्रपदे मासि षष्ठी पक्षे सितेतरे । चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते । चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्णे वा परेऽहनि । चन्द्रषष्ठ्यासिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ।

आश्विने षष्ठ्यां ज्येष्ठायुतायां केवलायां वा बिल्वनिमन्त्रणम्, मन्त्रः—रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च। अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा। श्रीशैलशिखरे जात श्रीफल श्रीनिकेतन। नेतव्योसि मयागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः । कार्त्तिकशुक्लषष्ठ्यां वह्निमहोत्सवं कुर्यात् । तदुक्तं मात्स्ये—वृश्चिकार्के शुक्लषष्ठी भौमवारे ऽप्युपस्थिते,महाषष्ठीति सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः। तस्यां स्वपिति वै वन्हिः पूर्वत्रोपोष्य वै दिने। षष्ठ्यां वह्निं समभ्यर्च्य कुर्याद्वन्हिमहोत्सवम् । वृश्चिकार्के कार्त्तिक इतिकालादर्शः ।

अथ मार्गसितषष्ठी स्कन्दप्रिया, यस्यां स्कन्दस्तारकं जघान, तस्यां स्नानदानादिकमक्षय्यं भविष्योत्तरात्। अस्यामेव दक्षिणापथगं गाङ्गेयं पश्येदिति रामकृष्णः । श्रीकामः सर्वासु षष्ठीषूपवसेत् । यदुक्तं भविष्ये—षष्ठ्यां हि श्रीसमायुक्तो यस्मात्स्कन्दोऽभवत्पुरा। तस्मात्षष्ठ्यां न भुञ्जीत प्राप्नुयाद्भार्गवीं सदा । भार्गवीं लक्ष्मीं । 'यस्तु षष्ठ्यां नरो नक्तं कुर्याद्भरतसत्तम । सर्वपापविनिर्मुक्तो गाङ्गेयस्य सदो व्रजेदिति। षष्ठ्यामुपवासः । दारिद्र्यहरषष्ठीव्रतम् । स्कन्दपूजा ब्राह्मणभोजनादि । अथ विष्णुधर्मोक्तं पुत्रप्राप्तिव्रतम् ।

कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । क्रतुरात्मा विनिर्दिष्टो

भगवान् क्रौञ्चसूदनः। तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रानाप्नोत्यभी-
प्सितान्। बालकानां गृहे श्रेयो नरः प्राप्नोत्यसंशयम्।

अथ सप्तमीनिर्णयः। सप्तमी च सर्वा पूर्वविद्धैव ग्राह्या युग्मवा-
क्यात्। 'षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा। षष्ठी च सप्तमी
यत्र तत्र संनिहितो रविरिति स्कान्दात्। 'सप्तमी नाष्टमी युक्ता न
सप्तम्या युताष्टमी। सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा' इति ब्रह्मवैव-
र्त्तनिषेधाच्च। 'षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी। सप्तमी पर-
विद्धा च नोपोष्यमितिपञ्चकम्' इतिस्कन्दनिषेधाच्च। भविष्ये—षष्ठी-
समेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता। पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामा-
हुरुपोषणमितिविधेः षष्ठीयुता ग्राह्या। पतङ्गः सूर्य्यः। शिवविद्धो
दिवाकर इतिनिषेधाच्च अष्टमीयुता त्याज्येत्यलं प्रपञ्चेन। गौ-
डास्तु आश्विनशुक्लसप्तमी देवीप्रवेशादौ द्वितीयैव ग्राह्या, तथाच
भविष्योत्तरे—युगाद्यां वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदय-
मीक्षन्ते न तासु तिथियुग्मतेति। वर्षवृद्धिर्जन्मदिनमिति वदन्ति,
एतस्य वाक्यस्य निर्णयामृतादिष्वदर्शनाद्दोलायते मनः। इति स-
प्तमीसामान्यनिर्णयः।

अथ सप्तमीविशेषाः। देवीपुराणे—चैत्रशुक्लपक्षप्रक्रमे,
भास्करस्य च सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः। कृत्वा प्रा-
प्नोति भोगादीन् विगतारिर्महातपाः। चैत्रशुक्लसप्तम्यामेव
विष्णुधर्मोक्तं सूर्यव्रतम्। सूर्यपूजा होमः आब्दं व्रतम्, व्रतान्ते
गोदानम्, सर्वकामाप्तिः सूर्यसालोक्यम्० द्वादशाब्दं व्रतकरणे
विष्णुसायुज्यम्।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां निम्बसप्तमीव्रतम्। तदुक्तं भविष्यो-
त्तरे—तृतीयां सप्तमीं वीर तच्छृणुष्वाग्रतो मम। निम्बपत्रैः

कृता या तु पापघ्नी शोकनाशिनी । अस्यामेव पाद्मोक्तं शर्कराव्रतम् । प्रातः शुक्लतिलस्नानम् कुम्भस्थापनं तत्रपूजा,रात्रौ पञ्चगव्यप्राशनम् । अष्टम्यां दक्षिणा,वार्षिकं व्रतम्, प्रातः शर्करादानम् । 'शर्करा सप्तमी चैषा वाजिमेधफलप्रदा । सर्वदुःखप्रशमनी पुत्रसन्ततिवर्द्धिनी' । ब्रह्मपुराणे—आषाढशुक्लसप्तम्यां विवस्वान्नामभास्करः । जातः पूर्वासु तस्मात्तं तत्रोपोष्य यजेत्सदा । रथचक्राकृतौ रम्ये मण्डले सर्वकामदम् । भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथा पेयैः पुष्पैर्धूपविलेपनैः ।

भाद्रसितसप्तम्यां भविष्योत्तरोक्तममुक्ताभरणसप्तमीव्रतम् । शिवाम्बिकयोः पूजा,वेणुपात्रादिदानम् । सौवर्णादिडोरकधारणम्,सन्ततिवृद्धिः,विशेषेण मृतवत्साया व्रतमिदम् ।

आश्विनशुक्लसप्तम्यां समूलायां केवलायां वा पूर्वनिमन्त्रितफलद्वययुक्तबिल्वपत्रिकामानीय तया सह देवीं पूजयेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे,—मूलाभावेपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । युग्मभिन्नां च बिल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा । तथा च प्रतिमां देव्याः स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् । पूजा च बिल्वपत्रैरेव कार्या 'सप्तम्यां पत्रिकापूजेति ब्राह्मणवचनादित्यावाहनार्थः । वस्तुतः पत्रिकेति पूज्याभिप्रायः ।

अथ मार्गशुक्लसप्तम्यां पाद्मोक्तं फलसप्तमीव्रतम् । काञ्चनफलदानम्, भानुपूजा, आब्दं व्रतम्, अन्ते विप्रमिथुनं सम्पूज्य हेमपद्मयुतशर्कराकुम्भदानम् । फलं सर्वपापक्षयः सूर्यसालोक्यम् । अस्यामेव ब्राह्मोक्तं मित्रसप्तमीव्रतम् । मित्राख्यसूर्य्यस्य जन्मदिनमिदम् । मित्रस्य पूजा षष्ठ्यां स्नपनमुपवासः रात्रौ जागरणम् । सप्तम्यां वपनं स्नानं रविपूजा । अष्टम्याञ्च मधुप्लुतपिष्टान्नभोजनम् । फलं सूर्यतुष्टिः । अस्यामेव

भविष्योत्तरोक्तं नन्दासप्तमीव्रतम्। 'पञ्चम्यामेकभक्तं च षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासं च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः'। रविपूजा पारणत्रयं पुत्राद्याप्तिः।

अथ माघशुक्लसप्तम्यां भविष्योत्तरोक्तं रथसप्तमीव्रतम्। षष्ठ्यां शुक्लतिलस्नानम् सूर्यालये सूर्यपूजा। गृहमागत्य नित्यकृत्यकरणानन्तरमतैलभोजनम्, रात्रौ व्रतग्रहणम्, प्रातः काञ्चनरथोपरि सूर्यपूजा, रात्रौ जागरणम्, प्रातः काञ्चनरथं रक्तवस्त्रधेनू च दद्यात्। आरोग्यं पुत्राद्याप्तिः सूर्यसालोक्यञ्च। माघशुक्लसप्तमी अचला जयन्तीचोच्यते। सा चारुणोदयव्यापिनी ग्राह्या। भविष्योत्तरे—माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना।

अचलासप्तमीकृत्यम्

जयन्तीनाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः। स्मृतिचन्द्रिकायाम्—सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां तत्र स्नानं महाफलम्। तथा—माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा। कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः। अत्राचारात् सप्तार्कस्य वदरस्य च पत्राणि शिरसि कृत्वा स्नायात्। 'एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञाते तु ये पुनः। इतिसप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि' इतिमन्त्रौ सूर्यसेननिबन्धे लिखितौ। प्रतापमार्त्तण्डे तु—यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमीति। रोकञ्च शोकञ्चेति मैथिलहरिनाथादिनिबन्धे। तत्र रोकं पापच्छिद्रं रोगमित्यर्थः। गर्ग्गः—रविवारेण युक्तायां सप्तम्यामुत्तरायणे। पुन्नामधेयनक्षत्रे पूजयेच्च दिवाकरम्। उत्तरायणे माघे। पुन्नामर्क्षाणि हस्तानुराधापुष्यमृगपुनर्व्वसवः। निर्णयामृते—सोमवारे त्वमावास्या भानुवारे च सप्तमी। अङ्गारकदिने प्राप्ता च-

तुर्थी वा चतुर्दशी । षष्टिर्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता लभते फलम् । चतुर्थी सिता,चतुर्दशीत्वासिता । तथा —षष्ठीच सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः । योगोऽयं पद्मकोनाम सहस्रार्कग्रहैः समः । अत्रारुणोदये सप्तमीस्नानाद्गङ्गायां कोटिसूर्यग्रहणसमानफलम् । 'अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैस्समेति विशेषवचनात् ॥ अचलापदव्युत्पत्तिर्भविष्योत्तरे इन्दुमत्या वेश्याया उपाख्याने । 'कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं दत्वा शिरसि दीपकम् । माघस्य सितसप्तम्यामचलं चालितं च यत् । जलं मलानां सर्वेषां स्मृतं प्रक्षालनं ततः । अचलासप्तमीस्नानं कथितन्ते विशाम्पते । सर्वपापप्रशमनं सर्वसौभाग्यवर्द्धनम्' । व्रतविधिरस्याम् षष्ठ्यामेकभक्तम्, अचलजले स्नानम्, महारजनरञ्जितवर्त्तिदीपदानं, जले शिवोमारविपूजा । गृहमागत्य नक्तं भुञ्जीत । रूपसौभाग्याप्तिः । अस्यामेवादित्यपुराणोक्तं पुत्रसप्तमीव्रतम् । 'माघमासे तु शुक्लायां सप्तम्यां समुपोषितः । यः पूजयेत्तु मां भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे'। अस्यामेव भविष्योत्तरोक्तं कामदासप्तमीव्रतम् । उपवासः सूर्यपूजा होमश्च । अस्यामन्यस्यां वा सितसप्तम्यां धान्यव्रतम् । सूर्य्यपूजा सप्तधान्यदानम् नक्तभोजनम् सन्तानवृद्धिः । रवियुतसितसप्तम्यां पाद्मोक्तं कल्याणसप्तमीव्रतम् । प्रातर्गोदुग्धस्नानम्, अक्षतैः पद्मं कृत्वार्कार्चा, पारणा, वर्षान्ते उद्यापनम् । सर्वाघक्षयशिवसालोक्यम् । अस्यामेव विजयासप्तमीव्रतम् । पञ्चम्यामेकभक्तम् षष्ठ्यां नक्तम् सप्तम्यामुपवासः, अष्टम्यां पारणा, कलशस्थरविपूजा सप्तम्याम् । अब्दान्ते गौर्दया, सूर्यसालोक्यं फलमिति संक्षेपः ।

अथाष्टमीनिर्णयः। तत्र शुक्लाष्टमी सर्वैव परविद्धा ग्राह्या,-शुक्लपक्षेऽष्टमीचैवेति वचनात्, युग्मवचनाच्च। दूर्वाष्टमी शुक्लापि पूर्वैवोपोष्या। दूर्वा चैव हुताशनीतिवचनात्। कृष्णा तु सामान्यतः पूर्वयुता ग्राह्या,कृष्णपक्षेष्टमी चैवेतिवचनात्। उपवासे तु पक्षद्वयेप्यष्टमी परयुतैवेति ध्येयम्। उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनम्। पक्षयो रुभयोरेष उपवासविधिः स्मृत इति नारदीयपुराणवचनात्॥ यत्तु कृष्णपक्षेऽष्टमी चैवेति वाक्येप्युपवासग्रहणं तद्रुद्रोपवासाविषयम्। रुद्र-व्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिरिति वचनात्। यत्तु—कृष्णा-ष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतृकीत्यादिवचनं कृष्णाष्टम्याः पूर्व-विद्धोपादेयत्वविधायकं तत्कृष्णजन्माष्टमीपरमितिप्रतापरुद्रः। शेषं वक्ष्यते। इत्यष्टमीसामान्यनिर्णयः।

अथ तद्विशेषाः। लिङ्गपुराणे—अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पि-बन्ति पुनर्वसौ। चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः। प्राशनमन्त्रः—त्वामशोक नराभीष्ट मधुमाससमुद्भव। पिबामि शो-कसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु। अशोकाष्टमीयम्। अस्यामेव भ-विष्यपुराणोक्तं सन्तानाष्टमीव्रतम्। उपवासः, कृष्णपूजा, रात्रौकृ-ष्णमन्त्रजपादिः, प्रातः पारणम्। सन्तानवृद्धिः फलम्। अस्यामा-श्विनशुक्लाष्टम्यामिव देव्या महापूजा कार्य्या। मार्क्कण्डेयपुराणे-शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकीत्यत्र वार्षिकीत्यनेन सां वत्सरिकी पूजा पृथगुच्यते। तेन सम्वँत्सरस्यादौ चैत्रसितप्रति-पद्यारभ्याष्टमीपर्य्यन्तं क्रियमाणा पूजा लभ्यते। अतश्च शरद्वस-न्तयोस्तुल्य एव दुर्गोत्सवः कार्य्यः।

अथ वैशाखशुक्लाष्टम्यां व्रतविशेषः देवीपुराणे—सहकार-फलैः स्नानं वैशाखे ह्यष्टमीदिने। आत्मनो देवतां स्नाप्य मांसी-

---

१ जटामासी

वालेकवारिभिः। लेपनं फलकर्पूरधूपपञ्चसुगन्धिकम्। उपवासः, केतकीचंपकादिना देवीपूजा। शर्कराक्षीरनैवेद्यम्। कन्याविप्रभोजनम्। ततः पारणा। सर्वतीर्थाभिषेकफलम्।

अथ ज्येष्ठशुक्लाष्टम्यां ब्राह्मोक्तं शुक्लादेवीव्रतम्। उपवासः शुक्लापूजा प्रातः पारणम्। शुक्लाप्रीतिः फलम्। अस्यामेव भविष्योत्तरोक्ता शिवपूजा। शिवसालोक्यं फलम्। आषाढसिताष्टम्यां देवीपुराणोक्तं महिषघ्नीव्रतम्। हरिद्रातोयेन स्नानम्। तेनैव देवीस्नानम्। पञ्चोपचारपूजा। कन्याविप्रभोजनम्। दीपमालादानम्। ततो भोजनम्।

अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमी। प्रतापरुद्रीये। सा च द्विविधा। शुद्धा विद्धाचेति। तत्र सप्तमीयोगरहिता शुद्धा। सप्तमीयुक्ता विद्धा। तत्र शुद्धा त्रिधा। समा न्यूना अधिका चेति, विद्धाप्येवं त्रिधा। समा सूर्योदयात्सूर्योदयपर्यन्ता। ततोऽर्वाङ्निवृत्ता न्यूना। सूर्योदयमतिक्रम्य प्रवृत्ताधिका। तत्र शुद्धसमा शुद्धन्यूनाच रोहिणीयोगायोगाभ्यां प्रत्येकं द्विधा। शुद्धाधिकातु चतुर्द्धा, पूर्वदिन एव रोहिणीयुक्, परदिन एव रोहिणीयुक्, उभयत्र रोहिणीयुक्, उभयत्र तदयुक्चेति। एवं शुद्धाष्टविधा। एवं विद्धसमा विद्धन्यूना च रोहिणीयुक्तत्वायुक्तत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विधा, विद्धाधिकातुशुद्धाधिकावच्चतुर्द्धा। एवं विद्धाप्यष्टधा। उभयोर्मेलने षोडशभेदा भवन्ति। सूर्यसेनीये तु द्वावन्याववान्तरभेदावाहुः। अर्द्धरात्रे रोहिणीयुक्ताष्टमी जयन्तीनाम एका। द्वितीया नवम्या रोहिण्या बुधसोमान्यतरेण युक्ता। इत्थमष्टादशप्रकारा जन्माष्टमी। तत्र शुद्धयोः समन्यूनयो रोहिणीसहितयोस्तद्रहितयोर्वा न विवादः, द्वितीयदिने-

१ सुगन्धवाला

ऽष्टम्यभावात् । एवं विद्धयोरपि समन्यूनयो रोहिणीसहितयोस्त-द्रहितयोर्वा न विवादः । रोहिणीसाहित्यं च मुहूर्त्तमात्रेणापि ग्राह्यम् । मुहूर्तमपि लभ्येतेतिवचनात् । शुद्धाधिका विद्धाधिका वा यदाऽन्यतरस्मिन्नेव दिने रोहिणीयुक्ता तदा सैव ग्राह्या । 'प्राजा-पत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत सो-पोष्या सा महाफला । मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत्' इति विष्णुरहस्यवचना-दिति । शुद्धाधिका यदा पूर्वस्मिन्दिने निशीथे रोहिणीयुक्ता उत्त-रदिनेपि तद्युक्ता तदा पूर्वैव ग्राह्या, 'रोहिण्यामर्द्धरात्रे च यदा कृ-ष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् । इति भविष्योत्तरवचनात् । पारणं च द्वितीयदिने तिथिनक्षत्रवि-योगे कुर्यात् । 'रोहिणीसहिता सेयं विद्वद्भिः समुपोषिता । वियो-गे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादिन' इति । तथा—भान्ते कुर्य्यात्तिथे-र्वापि शस्तं भारत पारणम्' इति । यदा तु शुद्धाधिकाया दिनद्वये-प्यर्द्धरात्रं विहाय रोहिणीयोगस्तदापि पूर्वैव ग्राह्या, तस्याः स-कलाहोरात्रव्यापित्वात्, प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च । कपाला-धिकरणन्यायात् प्रथमैव कार्य्या । यदा तु शुद्धाधिका दिनद्वयेऽपि रोहिणीरहिता, तदाप्यहोरात्रव्यापित्वात्पूर्वैव ग्राह्या । 'दिवा वा य-दि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणे-न्दुसंयुतामिति वचनाच्च । विद्धाधिका तु यदा पूर्वस्मिन्नेव दिने निशीथे रोहिणीयुक्ता दिनान्तरे तु निशीथं विहाय रोहिणीयुक्ता तदा पू-र्वैव ग्राह्या, 'सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । भविता सा-ष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकराविति वह्निवचनात् । यदा तु विद्धा-धिकोत्तरस्मिन्नेव दिने निशीथे रोहिणीसहिता पूर्वदिनेतु निशीथं वि-हाय रोहिणीयुक्ता तदोत्तरैव ग्राह्या । 'मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णप-

क्षेऽर्द्धरात्रके । शशांके वृषराशिस्थे प्राजापत्यर्क्षसंयुते । उपोषितोऽर्चयेत्कृष्णं यशोदां देवकीं तथेतिभविष्योत्तरोक्तेः । यदा तु विद्धाधिका दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रे रोहिणीयुक् दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रं त्यक्त्वा वा रोहिणीयुक् तदोत्तरैव ग्राह्या । 'वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमीति ब्रह्मवैवर्त्तात् । तथा—सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धम्भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति । निर्णयामृते—विद्धाधिका दिनद्वये रोहिणीयुगपि पूर्वैव ग्राह्या, अष्टयामिकमिति पारणाङ्गीभूतब्राह्मणभोजनदक्षिणादिकं रोहिण्यष्टम्यावतिक्रम्य क्रमेणापि विधीयमानं सम्पूर्णायामिव कृतं महाफलं भवतीत्यर्थ इत्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । अथ शुद्धा विद्धा याष्टमी

जयन्तीव्रतम् अर्द्धरात्रे रोहिणीयुक् सा जयन्तीत्युच्यते 'प्राजापत्येन संयुक्ता कृष्णे नभसि चाष्टमी । जयन्तीनाम सा प्रोक्ता सा ह्युपोष्या महाफलेति । तथा—अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् । सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति । तथा—रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेष्टमी । अर्द्धरात्रादधः सा हि कलामात्रा यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत्कालं कुर्य्यात्तत्रैव जागरम् । तथा—अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सति । जयन्तीनाम सा रात्रिस्तत्र जातो जनार्द्दनः । नियतात्मा शुचिस्स्नातः पूजान्तत्र प्रवर्त्तयेत् । नभसीति शुक्लादिमासमभ्युपेत्य, भाद्रपद इति कृष्णादिमासमङ्गीकृत्य । अन्यत्रापि—रोहिणीनाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । इयं च यत्रैवार्द्धरात्रे रोहिणीयोगः सैवोपोष्या । यदा तु दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रे योगस्तदा तूत्तरैव । 'वर्ज्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमीत्युदा-

हृतवचनात्। यदि तु सूर्य्योदये स्वल्पाष्टमी सा च रोहिणीयुक्ता। उपरि समस्ता नवम्या शशिबुधान्यतरेण युक्ता सा जयन्ती मुक्तिदा, सम्पूर्णाष्टमीं परित्यज्य स्वल्पापि सैवोपोष्या। पाद्मे—प्रेतयोनिगतानाञ्च प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किम्पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः। किम्पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा। स्कान्दे—उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि। सा भवेद्बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता। अष्टवर्षशतेनापि लभ्यते वा न लभ्यते। अत्राहुः, कृष्णाष्टमी द्विधा जन्माष्टमी जयन्ती च, तत्र जन्माष्टमीव्रतम् भविष्योत्तरे—सप्तम्यां लघुभुक्कुर्याद्दन्तधावनपूर्वकम्। उपवासस्य नियमं रात्रौ कुर्याज्जितेन्द्रियः। केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम। सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः। जयन्तीव्रतम् अग्निपुराणे—कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी नृप! जयन्तीनाम सा प्रोक्ता उपोष्या तु प्रयत्नतः। उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः। तद्दिने पूर्वदेवक्या विष्णुराराधितः किल। अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्द्धे दृश्यते यदि। मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो जनार्दनः। जयन्त्यां चन्द्रार्घस्यावश्यकत्वात्तस्य चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे रोहिणीयोगः प्रशस्त इति भावः। ननु जन्माष्टमीजयन्तीव्रतयोः

जन्माष्टमीजयन्त्योर्भेदाभेदविचारः।

कथं भेदः, अथ नित्यकाम्ययोरिव भेदोऽस्तु। तथाहि—नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। 'गृध्रमांसं खरञ्चाकं श्येनं वा मुनिसत्तम। मांसं च द्विपदां भुङ्क्ते कृष्णजन्माष्टमीदिने। श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः। वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्रीहा व्याली भवति कानने' इत्यादि। जयन्ती काम्या फलविशेषश्रवणात्। 'बहुजन्मकृतं

पापं हन्ति सोपोषिता तिथिः । महाजयाय कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ । धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव । ददाति वाञ्छितानर्थान्नानार्थानतिदुर्लभान् । इत्यादिबहुविधफलबोधनादिति चेन्न । अयं हि गुणविधिर्न तु पृथग्विधिः, जन्माष्टम्येव जयन्ती भूत्वा फलाधिक्यरूपगुणाय भवति गोदोहनवत् दध्यादिवच्च । यथा प्रकृतमेवापाम्प्रणयनमाश्रित्य पशुरूपफलाय गोदोहनमात्रं विधीयते, एवन्नित्याग्निहोत्रे फलाय दधि, एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय रोहिणीयोगो विधीयतामिति, अत्रोच्यते । जन्माष्टमीजयन्त्योर्भेदो नामभेदात् । जन्माष्टमीव्रते केवलातिथिनिमित्तम् । जयन्तीव्रते रोहिणीयोग इति । व्रतभेदात् । जन्माष्टम्यामुपवासः केवलः जयन्त्यां दानादिविशिष्टः स इति । स्मारयति हि, 'केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः' इति । तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपम् । तत्रापि जागरादिकरणे न दोषः । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं, स्मर्य्यते हि—तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि । एवं शुद्धमिश्रभेदाद्भेदः । शुद्धं नित्यमात्रं जन्माष्टमीव्रतम् । अकरणेदोषश्रवणात् । जयन्तीव्रतं नित्यं काम्यं चेति मिश्ररूपम् । 'अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दश । शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नर' इत्यादिवाक्यान्नित्यं जयन्तीव्रतम् । फलश्रवणाच्च काम्यम् । नच नित्यानित्यसंयोगविरोधः । संयोगपृथक्त्वन्यायेनोपपत्तेः । निर्देशादपि व्रतभेदः । तथा च भृगुः—जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च ।

---

१ पूर्वमीमांसाअ० २ पा० २ अधि० ११ ।

२ पू० मी० अ० ४ पा० ३ अधि० ३ ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्। अनुष्ठानभेदादपि भेदः, अन्यथा यस्मिन्नब्दे नवम्यादौ रोहिणीयोगस्तत्र जन्माष्टमीलोपः स्यात्। अतोऽपि जयन्त्यभावेपि क्रियत एव जन्माष्टमी। नन्वेवं सति यदा दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टमी रोहिणी तूत्तरदिने एव तत्र पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परदिने जयंत्युपवास इत्युपवासद्वयं प्रसज्जेतेति चेन्न, रोहिणीयोगे सति जयन्तीव्रत एव जन्माष्टमीव्रतान्तर्भावसंभवात्। सर्वत्र गुणवन्नक्षत्रसंयोगाभावे केवलतिथेरपेक्षणीयत्वात्। गुणविकृतित्वादपि भेदः, जयन्ती जन्माष्टम्या गुणविकृतिः। दर्शस्य साकंप्रस्थापीयकवत्। यथा दर्शस्य सर्वे प्रयोगाः साकंप्रस्थापीयके, भेदस्तु दर्शयागे शान्ताज्यहविषोर्दधिपयसोः पृथगेव दानम् साकंप्रस्थापीये सहैवेति। तथा जन्माष्टम्यामुपवासो जयन्त्यां दानादिरधिको गुणोऽभिधीयते अतो जयन्ती गुणविकृतिः। आश्रयाश्रयिभावादपि भेदः, जन्माष्टमीमाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तकदानादिविधानात्। यथा ज्योतिष्टोमआश्रयः। तस्याङ्गान्युद्गीथादीनि तं चोद्गीथमाश्रित्योपासनानि विहितानि ओमित्येकाक्षरमुद्गीथमुपासीतेति कृतमप्रकृतेन। वयन्तु ब्रूमः—यैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीत्युच्यते सैव मुख्या जन्माष्टमी। 'रोहिणीनाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी। मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दन इत्यादिभूरिवचनेभ्यः। तस्माद्विशिष्टाभावे केवलाप्यष्टमी कर्त्तव्येति उभयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ये भेदके। नतु व्रतयोर्भेद इतिकर्त्तव्यताभेदाभावाद्देवताभेदाभावाच्चेति। व्रतद्वयत्वे चोपवासद्वयं वज्रलिप्तं स्यादिति।

अथ पारणनिर्णयः। विष्णुधर्मे—जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासन्तिथ्यन्ते तथा कुर्य्याच्च पारणम्। ब्राह्मे—कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी। तत्रो

पवासङ्कुर्वीत तिथिभान्तेच पारणम् । ब्रह्मवैवर्त्ते—अष्टम्यामथ रोहिण्यान्न कुर्य्यात्पारणं क्वचित् । हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासार्ज्जितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रन्तु चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् । ब्रह्मवैवर्त्ते—सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमुच्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्विना श्रवणपारणम् । गारुडे—अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसैस्तेजसोपि वा । तामसे पारणं कुर्वंस्तामसीं गतिमाप्नुयात् । नारदीये—तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावदेकस्य संक्षयः । तिथ्यृक्षयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्य्यात्पारणं त्वपरेऽहनि' इति हेमाद्रिलिखितवचनम् । अस्यार्थो निर्णयामृते । तिथिनक्षत्रान्ते अन्यतरान्ते वा दिवा पारणं कुर्य्यात् । यद्यर्द्धरात्रे तिथिभान्तस्तदा अपरेऽहनि दिवसे एव पारणं कुर्यात् । निशि पारणनिषेधादर्द्धरात्रे भोजननिषेधाच्चेति । तन्न सम्यगिति ब्रूमः, 'अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्य्यात्पारणम्' अर्द्धरात्रेपि तिथिभान्ताभावोपरि कुर्यादित्यर्थात् । 'न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् । तत्र निश्यपि तत्कुर्य्याद्वर्जयित्वा महानिशाम्' । इति वचने महानिशानिषेधस्तदर्वाक्पारणकालसत्वेपि बोध्यः । अन्यथा निशीथपारणविधायकवचनविरोधादिति । अशक्तस्तु दिवा तिथिभान्ताभावेपि नृत्यगीतादिरूपोत्सवांते पारणं कुर्यात् । 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्यात्तु पारणमिति कालादर्शनिबन्धवचनादिति । एतच्च स्त्रीनृसाधारणम् । 'प्रतिवर्षविधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन । नरो वाप्यथवा नारी यथोक्तफलमाप्नुयादिति भविष्योत्तरादिवचनादिति ।

अथ भाद्रसिताष्टम्यां भविष्योत्तरोक्तं दूर्वाष्टमीव्रतम् । 'शुक्ला-

ष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत्। दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते'। उपवासः फलाहारो वा, दूर्वा पूज्या, दूर्वाभिर्विविधफलैश्च शिवपूजा, विप्रेभ्यः फलादिदानम्। ब्रह्महत्यादिपापक्षयः फलम्। स्त्रीव्रतमिदम्। प्रतिवर्षं वधूजनैरिति वचनात्। अत्र दूर्वापूजाया अकरणे दोषः। पुराणसमुच्चये—या न पूजयते दूर्वां मोहादिह यथाविधि। त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः। तथा—दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या ज्येष्ठां मूलं च वर्ज्जयेत्। स्कान्दे। शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी। सिंहार्के साच कर्त्तव्या कन्यार्के न कदाचन। अगस्त्य उदिते तात पूजयेन्नामृतोद्भवाम्। अमृतोद्भवां दूर्वाम्। 'कर्त्तव्या चैकभक्तेन ज्येष्ठामूलं यदा भवेत्'। ज्येष्ठामूलाभावे उपवासो ऽनग्निपक्काशनं वा कार्यम्। दूर्वापूजा मध्यान्हादुपरि कार्य्या 'मुहूर्त्ते रौहिणेष्टम्यां पूर्वावा यदि वा परा। दूर्वाष्टमी तु सा कार्य्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत्'। अत्र परविद्धानिषेधेपि परविद्धाविधानम् पूर्वस्यां ज्येष्ठामूलयुक्तायां परस्यां कर्मकालव्यापिन्यां परापि कार्य्येति ज्ञापनार्थम्। कालादर्शे—भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठानक्षत्रेण समन्विता। महती कीर्त्तिता तस्यां ज्येष्ठां देवीं प्रपूजयेत्।

ज्येष्ठाव्रतम्। उपहारैर्बहुविधैरलक्ष्मीविनिवृत्तये। मात्स्ये—प्रत्याब्दिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादैवतं व्रतम्। प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोडुनि। तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलर्क्षतः। प्रतिवर्षं क्रियमाणं ज्येष्ठाव्रतं नक्षत्राभावे तिथावेव केवलायां कार्य्यं, ज्येष्ठायुक्तायामेवतिथौ ज्येष्ठाप्राधान्येन यत् क्रियते तत्तिथिनक्षत्रयोगाभावे केवलनक्षत्रे कार्य्यमित्यर्थः।

अथास्यामेवारभ्याग्रिमाष्टमीपर्यन्तं स्कान्दोक्तं महालक्ष्मीव्रतम्। 'महालक्ष्मीव्रतन्तत्र यस्यामुदयते शशी। यस्यामुदयते भानुः सा भवेज्जीवपुत्रिकेति मनूक्तेः। विशेषः कथायाम्। इदं व्रतं ज्येष्ठा-

युक्ताष्टम्यामारब्धव्यम् ज्येष्ठाभावे केवलायाम् । समापनञ्चन्द्रोदयव्यापिन्याम् । 'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता' इत्युक्तेः । उभयत्र तद्व्यापित्वे पूर्वस्याम् । कृष्णपक्षेऽष्टमीचैवेत्युक्तेः । उत्तरदिने चन्द्रोदयोत्तरमुहूर्त्तत्रयव्यापिनी चेदुत्तरस्याम् । 'पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा । त्रिमुहूर्त्ता तु विज्ञेया परतश्चोर्द्धगामिनीति वचनात् । 'कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् । हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्व्रतं न समापयेत् । अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योत्तरातिथिः । तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं शुभम् । तथा—पूजनीया प्रयत्नेन अष्टमी प्रावृषि श्रियः । दोषैश्चतुर्भिः सन्त्यक्ता सर्वसंपत्करी तिथिः । दोषचतुष्टयम्—नवमीवेधः १ रवेर्हस्तोत्तरदलगतत्वम् २ त्रिस्पृग्दिनम् ३ अवमदिनं चेति ४ । 'पुत्रहा नवमीविद्धा स्वघ्नी हस्तोर्द्धगे रवौ । कर्मघ्नी त्रिदिने प्रोक्ता त्याज्या चैवावमेपि वा' । दोषचतुष्टयवर्जनमुपक्रमोद्यापनयोरेव । अतएव षोडशाब्दपर्यन्तं नैरन्तर्य्येण कुर्वन्ति । तथा चोक्तम्—श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमीं प्रारभ्य कन्यामगते च सूर्ये । समापयेत्तत्र तिथौ हि यावत्सूर्यस्तु पूर्वार्द्धगतो युवत्याः । शक्तौ सत्यां दोषः परिहार्य्यः, अपरिहार्यत्वे न मध्ये व्रतलोपः । नवमीवेधनिषेधोपि चन्द्रोदयादर्वाग्बोध्यः, चन्द्रोदयादूर्द्ध्वं त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी नवमीविद्धैव ग्राह्येत्युक्तम् ।

अथाश्विनसिताष्टमीनिर्णयः । सा च दुर्गोपवासादिषु नवमीयुतैव ग्राह्या । वसुरन्ध्रयोरिति युग्मवाक्यात् । तथा च—नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता । नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैः । तथा—अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः । तथा—अष्टम्यां सनवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् । पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः । इति नवमीवेधप्रशं-

सावचनानि । अथ सप्तमीवेधे निन्दावचनानि । 'पुत्रान्हन्ति पशू-न्हन्ति हन्ति राज्यं सराष्ट्रकम् । हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहि-ताष्टमी । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीवेधसंयुता । वर्जनीयाऽष्टमी चाथ भुवो राज्यमभीप्सुभिः । सप्तमीशल्यसंयुक्ता वर्जनीया सदा-ष्टमी । स्तोकापि सा तिथिः पुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् । शर-न्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा । सप्तमीसंयुता नित्यं शोकस-न्तापकारिणी' । तथा—जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी । इन्द्रेण निहतो जम्भस्तदा दानवपुङ्गवः । सप्तमीशल्यसंयुक्तां मो-हादज्ञानतोपि वा । महाष्टमीं प्रकुर्वाणो निरये परितप्यते । तथा, नवमी च सदा देव्या मूर्त्तिर्दैत्यविनाशिनी । अत एव हि पूज्या स्यादष्टमी नवमीयुता । इति निर्णयामृतराजमार्त्तण्डहेमाद्रिकालाद-र्शक्षेमप्रकाशिनिबन्धेषु लिखितानि वचनानि दर्शितानि । दर्शनीया-नि च भोजराजीये भीमपराक्रमे । 'न दिवा न निशापि च विष्टि-हता नच सप्तमीशल्यतमोपहता । यदि चाष्टमीशेषयुता नवमी त्व-मरैरपि पूज्यतमा नवमी' । अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भ-वेत् । कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः' । तथा—आश्वयुक्-शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता। पूर्वया षाढया सार्द्धमृक्षद्वययुताथ-वा । सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा । कन्यां गते स-वितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता । मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृ-ता । आभ्यामष्टमीनवम्योर्युग्मतासूचिता, मूलर्क्षयुक्तापि सप्तमीले-शसहिता चेद् दुष्टैव । यदुक्तं दुर्गोत्सवे—मूलेनापि हि संयुक्ता स-दा त्याज्याष्टमी बुधैः । लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्दूषिता य-दि । देवीपुराणे—सन्तर्पयन्ती हुङ्कारैः खडोत्खातपरापरा । नवम्यां पूजिता देवी दद्यादानन्ददं फलम् । सा पुण्या सा पवित्रा च सा धर्म्या सुखदायिनी । तस्यां संपूजनीया तु चामुण्डा मुण्डमालिनी ।

रूपनारायणीये—मूले संपूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते । वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् । वैश्वदेवे उत्तराषाढायाम् । उत्तराषाढनिषेधः सति सम्भवे । तदुक्तं—मूलाभावे च कर्त्तव्या अष्टमी तोयसंयुता । विश्वयुक्ता च कर्त्तव्या अष्टमी नवमीयुता । तोयं पूर्वाषाढा, विश्वमुत्तराषाढा । ग्रन्थान्तरे विशेष उक्तः, मूलेनागमनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् । उत्तरासु बलिं दद्याच्छ्रवणे चापराजिता । सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि । बलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र देशे शुभावहम् । रिक्ता नवमी, पूर्णा दशमी । 'बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभङ्गो भवेन्नृप' । तथा—अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् । प्रभाते बलिदानं च कियन्मात्रापि लभ्यते । नवम्यां तत्र संपूज्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी' । उदयगामिन्यामष्टम्यामुपवासपूजादिकम् । उदयगामिन्यां नवम्यां बलिदानमिति पर्यवसितं । नन्वत्र विरुद्धानि वाक्यानि श्रूयन्ते । तथाहि —अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् । भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया । तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः । तथा—विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः । तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमपमानितेत्यादीनि इति चेत् सत्यम् । सप्तमीविद्धाविधायकवचनान्यग्रिमदिनेऽष्टम्यभावविषयकाणि । नच 'सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतश्चाष्टमी भवेत् । तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेहनि । दुर्भिक्षं तत्र जानीयान्नवम्यां यत्र पूज्यते' । इत्यादीनि परदिनेऽष्टमीलाभेपि सप्तमीविद्धाविधायकानीति वाच्यम् । तेषां नवमीक्षयविषयत्वात् । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—'यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि । तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप' । दुर्गोत्सवेपि—उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं या-

न्ति परेऽहनि। पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेत्। सूर्यसेनमहीपालनिबन्धे तु नवमीयुक्ताष्टमीनिषेधकवाक्यानि कृष्णपक्षे नवम्यां विहिते देवीप्रबोधे तदङ्गत्वेन क्रियमाणकृष्णाष्टम्यधिकरणकदेवीपूजाविषयाणि। 'कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी' इत्यादिवाक्यैः कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धाया एव प्राशस्त्याभिधानात्। नच रूपनारायणनिबन्धे तु अष्टमीसामान्यनिर्णयवाक्यान्येव लिखितानि न महाष्टम्या विशेषनिर्णय इति वाच्यम्। आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमीं मूलसंयुता। तथा, मूलेनापि हि संयुक्तेत्यादिवाक्यैर्विशेषनिर्णयकरणात्। आश्वयुगिति कन्यागत इत्यादिविशेषलिङ्गैर्महाष्टम्या एव प्रतिपादनादिति। यच्चानन्तभट्टीयादिषु महाष्टम्यादिविशेषनिर्णयो न कृतः। तेषां ग्रन्थकृतामियं शैली यत् सामान्यनिर्णयप्राप्तानां विशेषनिर्णयप्रयासो न क्रियते इति। तस्माद्वसुरंध्रयोरित्यादिसामान्यवाक्यनिर्णीताया महाष्टम्या निर्णयार्थं व्यर्थं विशेषवाक्यप्रपञ्चेनेत्यनन्तभट्टादीनामभिप्रायः। ननु भविष्योत्तरे—तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी। प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह' इति, अत्र अहनीति दिवापूजा विधीयते। तथा—निशायां पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी, तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां निशि पूजयेत्। तथा—महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी। सप्तम्या संयुता कार्या मूलेन तु विशेषतः' इत्यादिवाक्यैर्विविधपूजाया विधानान्निशि पूजायां सप्तमीविद्धा दिवापूजायां नवमीविद्धाद्रियतामिति चेद्। भ्रान्तोसि, सप्तमीविद्धाविधायकवचनानां तिथिक्षयपरत्वादियुक्तम्। किमत्र विनिगमकमिति चेत्सत्यम्। महाप्रामाणिककविलिखितयोः स्मृतिसंग्रहदुर्गोत्सवयोर्वचन एव 'सूर्योदये यदा न स्यान्नवमी चापरेहनि। तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप'। 'उत्तरा

स्तिथयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप । पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेत्' इति । तत्तु वचनाभावाद्गौरवादुपवासद्वयकल्पनापत्तेश्च पूजाद्वयकल्पना कल्पनैव । नच तेनाहमपमानितेति निषेधवचनस्य निर्विषयत्वापत्तिः, तिथिक्षयविषयत्वात् । अयमभिप्रायः । अष्टमीक्षयवशात्सप्तमीविद्धाष्टमीप्राप्तौ विष्टिभिया दिवैव पूजा येन त्यज्यते तेनाहमपमानितेति । तस्मादेकस्यामेवाष्टम्यां दिवापूजानिशीथपूजयोरुभयोरपि करणे लाघवं तिथिद्वये करणे गौरवमिति । यत्त्वानन्दकरदीक्षितैः स्वकृते विश्वरूपनिबन्धानुसारिणिदैत्यनारायणनिबन्धे लिखितम् । अष्टमीव्रतं तु रात्रिव्रतम्, तत्र देवीपुराणे—रवाविषे तु कन्यास्थे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्द्धेतु महाविभवविस्तरैः । पूजां समारभेद्भक्त्या नक्षत्रे वारुणेपि च । पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा । बलिक्षयं सुरेशानां कृत्वा सर्वां निशां नयेत् । इषे आश्विने, गवलो महिषः । अजश्छागः । तथाभविष्ये—सोपवासैर्धूपमाल्यै रात्रि जागरणेन च । उपोषणमथाष्टम्यां साष्टशक्तेश्च पूजनम् । नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वद्देवार्चनं दिवा । पूजाच वलिदानञ्च रात्रौ मातृः प्रपूजयेत् । पाद्मे—कुलं पुत्रं पशून् राज्यं वीर्यमायुस्तथैव च । प्रथमा चाष्टमी पूज्या यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः । दुर्भिक्षं तत्र जानीयान्नव वर्षाणि पञ्च च । अयाज्या चाष्टमी यत्र नवमीसहिता नृप । भविष्ये—देवीनिवेशनं यत्र नवम्याञ्च नराधिप । राजपीडा भवेत्तत्र बलप्राणप्रणाशिनी । देवीपुराणे ब्रह्मोवाच । 'आश्विने मासि मेघान्ते महिषादिनिबर्हिणीम् । देवीञ्च पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेष्टमीषु च । घातयित्वा पशून्भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः । बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशकम् । तेषां वै तुष्यते देवी यावत्कल्पन्तु शाङ्करी' इत्यादि

वाक्यस्वरसात्सप्तमीविद्धैव ग्राह्येति । तथा—महाष्टम्यां भगवती भद्रायामपि पूजिता । ददाति चायुरारोग्यं यतो भद्रास्वरूपिणी'इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वविद्धैव लभ्यते रात्रिपूजैव च लभ्यते इति । तदपि तुच्छतरम्, रात्रिपूजाविधायकवाक्यानां सति सम्भवेऽतिप्राशस्त्यपरत्वात् । पूर्णाष्टम्यां दिवापि विष्टिसम्भवाद्दिवारात्रिविहिते पूजाद्वयेऽवश्यकरणीये विष्टेरदोषत्वगुणवत्वकथनादुक्तयुक्तेश्चेति । दुर्भिक्षं तत्रजानीयादित्यपि षष्टिदण्डात्मिकायामष्टम्यामग्रिमदिने च घटिकात्मिकायां नवमीविद्धायामपि पूजादिकं न कर्त्तव्यमित्येवंपरम् । पूर्वदिन एव दिवारात्रिपूजयोः काललाभात् । षष्टिदण्डाधिकघटिकादेर्ज्योतिश्शास्त्रे तिथिमलत्वाभिधानादिति । अन्यथा 'अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी नाष्टमीयुता । अर्द्धनारीश्वरप्राया तिथिः सर्वव्रतादिषु' । इत्यादिवहुवचनविरोधः स्यात् । उपवासे शुक्लाष्टम्या नवमीविद्धायाः सर्वैरेवनिबन्धिभिरभ्युपगमात् । अतएव 'सोपवासो निशार्द्धेतु'इतिश्रुतेः यदाष्टम्युपवासविधिस्तदा पूजा प्राप्यते उपवासस्तु नवमीयुक्तायामेवेति न काप्यनुपपत्तिः । निर्णयामृते तु—महाष्टम्याश्विने मासि इतिमूलयोगवैशिष्ट्यविधिरयं 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इतिन्यायेन सप्तमीविद्धाविधेर्मूलयोगवैशिष्ट्यपरत्वं प्रतीयते न सप्तमीविद्धाविधानार्थत्वमिति । किञ्च सप्तमीविद्धाविधायकवाक्यानि विश्वरूपनिबन्धे लिखितान्यपि चिरन्तनानन्तभट्टीयभोजराजीयादिनिबन्धेष्वदर्शनात्सन्दिग्धमूलकान्यपीति ज्ञायते । एवं मैथिलोऽपि जगद्गुरुसंज्ञको निशीथपूजासप्तमीविद्धाप्रामाण्यं वदन् जगल्लघुरेव गण्यते । पुत्रवतस्तु महाष्टम्यामुपवासो निषिद्धः । कालिकापुराणे—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पुत्रार्थी व्रती देवीं प्रपूजयेदिति । एतच्च केवलाष्टमीपरम् ।

नवरात्रोपवासस्य विहितत्वादिति ध्येयम्। इति दुर्गाष्टमीनिर्णयः॥

अथ दुर्गानवमी व्यवधानभिया ऽत्रैव निर्णीयते। सा च दुर्गापूजादौ पूर्वविद्धा ग्राह्या 'श्रावणी दुर्गनवमी' इत्युक्तेः। भविष्योत्तरे—आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता। सा महानवमी नाम त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा। कन्यां गते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता। मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमीस्मृता। मूलग्रहणम्मूलाद्यृक्षत्रयोपलक्षणम्। तदुक्तं लैङ्गे—दुर्गापूजासु नवमी मूलाद्यृक्षत्रयान्विता। महती कीर्त्तिता तस्यां दुर्गां महिषमर्दिनीम्। चण्डिकामुपहारैस्तु पूजयेद्राज्यवृद्धये। बलिदाने तूत्तरविद्धा ग्राह्या। सूर्योदये परं रिक्तेत्युक्ते 'बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभङ्गो भवेन्नृप' इति मदनरत्ने देवीपुराणात्। यत्तु 'न कार्या दशमीविद्धा नवमी तु सदा बुधैः। नवमीं दशमीविद्धां ये कुर्वन्ति विमोहिताः। वृथा तेषां भवेत्सर्वं बलिपूजाविधानकमितिवचनम्। तच्छुद्धायां नवम्यां बलिदानं कर्त्तव्यमित्येवं परम्। अन्यथा सूर्योदये परंरिक्तेति वाक्यविरोधः स्यादिति। विश्वरूपनिबन्धे—आश्विनस्य सिते पक्षे आरब्धे नवरात्रके। शवसूते समुत्पन्ने क्रियाः कार्याः कथं बुधैरिति प्रश्ने। 'सूतकं वर्त्तमाने च तत्रोत्पन्नं यदा भवेत्। देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पशुयज्ञविधानतः'। वर्त्तमाने प्रारब्धे नवरात्रके सूतकं यदोत्पन्नं भवेत्तदा स्वयमेव देवीपूजा कर्त्तव्या, अप्रारब्धे पशुयज्ञविधानतः अन्येनाग्निहोत्रादिवत् कारयितव्यमित्यर्थः॥

अथ नवरात्रकृत्यम्। भविष्योत्तरे—आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम्। प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत्। त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्। तथा—एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन

च। पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे। तथा देवीपुराणे—कन्यासंस्थे रवौ तत्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्। अयाची वाथ-वैकाशी नक्ताशी वाथ वाग्यतः। नन्दिकां प्रतिपदम्। मार्कण्डेये—निराहारौ यताहारौ। भविष्योत्तरे—आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने। पूर्वमुच्चैःश्रवानाम प्रथमं श्रियमावहत्। तस्मात्साश्वै-र्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह। पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं याव-देव हि। अथ बलिदानविधिः। अजस्य दशवर्षाणि रुधिरेण प्रतर्पिता।

बलिदान विधि। माहिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका। सहस्रं तृप्ति-मायाति स्वदेहरुधिरेण च। शान्तिस्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने। धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचाः सिद्धार्थ-कास्तथा। पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिं त्वेषां तु बन्धयेत्। महानवमी मुपक्रम्य—तस्याङ्के ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः। सर्वे ते स्वर्गतिं यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते। यावन्न चालयेद्गात्रं पशुस्ता-वन्न हन्यते। न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः। यथा सन्तु-ष्यते मेषैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी। भवानीप्राङ्गणे प्राणा येषां याता युधिष्ठिर। तेषां स्वर्गे ध्रुवं वासो वीरास्तेऽप्सरसां गणाः।

अथ कालिकापुराणोक्तो बलिदानविधिः।

स्थापयित्वा बलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः।
पूजयेत्साधको देवीं बलिमन्त्रैः पृथक् पृथक्॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं स्थितम्।
निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत्॥
वरस्त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम्॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्विनाशने।
वैष्णवीबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोनमः॥

यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा।
अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥
त्रूँह्रींश्रीमितिमन्त्रेण बलिं वामनरूपिणम्।
चिन्तयित्वा न्यसेत्पुष्पं मूर्द्धि तस्यच भारत॥
ततोदेवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः।
अभिषिच्य बलिं पश्चात्करवालं प्रपूजयेत्॥
रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः।
ह्रींखड्गायनमइति नत्वा खड्गं प्रपूजयेत्॥
कृष्णं पिनाकपाणिश्च कालरात्रिस्वरूपिणम्।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम्॥
रक्ताम्बरधरं चैकपाशहस्तं कुटिम्बिनम्।
पिबन्तं रुधिरं चापि भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम्॥
असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारोसि ते नमः॥
पूजयित्वा ततः खड्गं आँहूंफडितिमन्त्रकैः।
गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेद्बलिमुत्तमम्॥
ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवसत्फलैः।
मधुभिर्गन्धपुष्पैस्तदधिवास्यप्रयत्नतः॥
ॐ त्रूँ ह्रींश्रींकौशिकीतिरुधिराप्यायिता भव।
स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरसश्च प्रदीपकम्॥
एवं दत्वा बलिं पूर्णं फलमाप्नोति साधकः।
हीनात्तस्माद्धीनफलं विफलं स्याद्विपर्ययात्॥
बलिदानेतु दुर्गायाः अन्यत्रापि विधिस्तदा।
अयमेव प्रयोक्तव्यः सद्भिर्वेतालभैरव॥
तथा—वैष्णवीमन्त्रकल्पोक्तः क्रमः सर्वत्र सर्वदा।

साधकैर्बलिदानस्य ग्राह्यः सर्वेश्वरस्य च ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिर्द्योश्च साध्यते।
बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून्नृपात्मजः ॥
मत्स्यानां कच्छपानां तु रुधिरैः सततं शिवा।
मासैकं तृप्तिमाप्नोति ग्राहैर्मासत्रयन्तथा ॥
मृगाणां शोणितैर्देवी खगानामपि विस्तृतैः।
अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा सदा ॥
गोधिकानाञ्च रुधिरैर्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात्।
कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ॥
प्राप्नोति सततं देवी तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम्।
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ॥
महिषाणां च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम्।
तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य शरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः।
देवी तृप्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा तृप्ती रुधिरैर्यस्य यावती।
कृष्णसारमृगं खड्गं तथा मत्स्यञ्च रोहितम् ॥
वार्द्धीनसयुगं चापि फलं तेषां पृथक्पृथक्।
कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गस्य चण्डिका ॥
वर्षपञ्चशतं देवी तृप्तिमाप्नोति केवलाम्।
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्धीनसस्य च ॥
तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया।
त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ॥
बुधाः वार्द्धीनसं प्राहुर्हव्ये कव्ये च संस्कृतम्।
नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः ॥

वार्ध्रीनसः स्यात्पक्षीच स मे विष्णोरपि प्रियः ।
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ॥
विधिदत्तेन चाप्नोति तृप्तिं लक्षं त्रिभिर्नरैः ।
नारेणैवाथ मांसेन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ॥
तृप्तिमाप्नोति कामाख्या भैरवी मम रूपधृक् ।
मन्त्रपूतं शोणितं तत्पीयूषं जायते सदा ॥
समस्तकं चापि तस्य मांसं चापि शिवा तथा ।
तस्मात्तु पूजने देव्या बलेः शीर्षं च लोहितम् ॥
भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीत विचक्षणः ।
पूजासु नाममांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित् ॥
दत्ते च लोहितं शीर्षममृतत्वं च जायते ।
कूष्माण्डमिक्षुदण्डं च मद्यमासवमेव च ॥
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमास्तथा ।
चन्द्रहासेन कर्त्र्या वा छेदनं मुख्यमिष्यते ॥
दात्रासिधेन्वस्त्रुकण्ठसंकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
क्षुरक्षुरप्रभल्लैर्वा चाधमं परिकीर्त्तितम् ॥
एभ्योन्यैश्शक्तिभिर्बाणैरस्त्रैश्शस्त्रैः कथञ्चन ।
नास्ति देवी बलिं तं तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन घातयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वा ब्रह्महत्यामसावाप्नोति दुस्सहाम् ॥
नामंत्र्य खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ।
खड्गस्या मन्त्रणे मन्त्राः पूर्वमेव प्रदर्शिताः ॥
अथ दैवतमुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः ।
छेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वाननं ततः ॥
अथवोत्तरवक्त्रं तु बलिं पूर्वमुखः स्वयम् ।

पूर्वोक्तसलिलादींस्तु रक्तेचास्य नियोजयेत् ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं रैत्यं पर्णपुटं तथा ।
माहेयं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमयन्तथा ॥
पात्रन्तु रुधिरादाने कर्त्तव्य विभवावधि ।
न लौहे वाल्कले वापि वैत्रे रङ्गेऽथ कौषिके ॥
दद्याद्रक्तं बलीनां तु भूमौ मतिस्रवे तथा ।
दद्यान्नरपतिस्तत्र पुटकादौ कथञ्चन ॥
हयमेधमृते दद्यान्न कदाचिद्धयं बलिम् ।
तथा दिक्पालमेधे तु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
न कदाचित्तथा देव्यै प्रदद्याद्धयहस्तिनौ ।
हयकर्णं चामरं तु बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
सिंहं व्याघ्रं नरं वापि स्वगात्ररुधिरं तथा ।
न दद्याद्ब्राह्मणो मद्यं तथा देव्यै कदाचन ॥
सिंहं व्याघ्रं नरं दद्याद्ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
इहापि स्यान्महीनाथ सुखभोगविवर्जितः ॥
स्वगात्ररुधिरं दत्वा चात्मवध्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
प्रदद्युः कृष्णसारन्तु न बलिं क्षत्रियादयः ।
ददतः कृष्णसारन्तु ब्रह्मवध्यामवाप्नुयुः ॥
यत्र सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
क्षत्रियादौ तथावर्णे तत्रायं प्रोच्यते विधिः ॥
कृत्वा घृतमयं व्याघ्रं नरं सिंहञ्च भैरव ।
अथवा सूपविहितं यवक्षोदमयं तथा ॥
घातयेत्तं महास्त्रेण स्वेन मन्त्रेण संस्कृतम् ।
प्रभूतबलिदाने तु त्रींस्त्रीस्तद्भागतः कृतान् ॥

पूजयेत्प्रमुखान्कृत्वा सर्वान्मन्त्रेणसाधकः ।
सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वतोमया ॥
विशेषो यत्र यत्रास्ति तत्पुनः शृणु भैरव ।
महिषं यो ददेद्देव्यै भैरव्यै भैरवाय वा ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण तदा तं पूजयेद्बलिम् ।
हतवान् द्वेक्षि यथा वहसि चण्डिकाम् ॥
तथा वहस्व पुष्टिं मे शुभं च वह मामकम् ।
यमस्य वाहनं त्वं तु वररूपधराव्यय ॥
आयुर्वित्तं यशो देहि कासराय नमोस्तु ते ।
दैवे पित्र्ये च सुभग खड्ग त्वं खड्गसन्निभः ॥
जहि विघ्नान्महाभाग गुहाजात नमोस्तु ते ।
कृष्णसार ब्रह्ममूर्ते ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ॥
चतुर्वेदमयोसि त्वं प्रजां देहि यशो महत् ।
त्वमष्टपादान् विभ्रत्तु चन्द्रभागसमुद्भव ॥
अष्टमूर्ते महाबाहो भैरवाय नमोस्तु ते ।
यथा भैरवरूपेण वाराहो निहतस्त्वया ॥
यथा शरभरूपेण त्वं वा वहसि चण्डिकाम् ।
तथा शुभानि मे नित्यं वह विघ्नांश्च सूदय ॥
त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्प्रत्यक्षरूपधृक् ।
जघान येन रूपेण हिरण्यकशिपुं पुरा ॥
नरस्य गात्ररुधिरैः सपर्यां शृणु भैरव ।
पीठे यद्दीयते नित्यं बलिं दद्यात् श्मशानके ॥
श्मशानं हेरुकाख्यञ्च तत्पूर्वम्प्रतिपादितम् ।
मम रूपं श्मशानन्तु भैरवाख्यञ्च कथ्यते ।
तत्राङ्गत्वं ततः सिद्धौ त्रिभागन्तु भविष्यति ॥

पूर्वाङ्गं भैरवाख्यन्तु समुत्सृष्टं नरस्य च।
दक्षिणांशे शिरो दद्याद्भैरव्या मुण्डमालया॥
रुधिरं पश्चिमाङ्गे तु हेरुकाख्ये नियोजयेत्।
दत्वा संपूज्य च बलीन्विसृज्य गमनक्रमे॥
पीठं श्मशानेषु बलिं लिखेत्तु बलिदीपकम्।
तथाप्यन्यत्र चोत्सृज्य छिद्राण्यत्र शिरोमृतम्॥
निवेदयेत्साधकस्तु विपूज्याथ विलोक्य च।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्ध्वं स्वाङ्गे पाणिमृते तथा॥
प्रदद्याद्रुधिरं घातं नातिकुर्याच्च साधकः।
गण्डयोश्च ललाटस्य भ्रुवोर्मध्यस्य शोणितम्॥
कर्णाग्रस्यच बाह्वोश्च स्तनयो रुदिरस्य च।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्ध्वं हृद्भागस्य यतस्ततः॥
पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत्।
तदङ्गकृतघाताच्च नक्रुद्धोऽक्षुब्धमानसः॥
क्षतरक्तं प्रदद्यात्तु पद्मपुष्पस्य पत्रके।
सौवर्णे राजते ताम्रे कांश्यपात्रे तु वा नरः॥
विधाय देव्या दद्यात्तु तद्रक्तं मन्त्रपूर्वकम्।
क्षणेन क्षुरिकाखड्गसंकुलादियदस्त्रकम्॥
घातेन वृहदस्त्रस्य महत्फलमवाप्नुयात्॥
पद्मपुष्पस्य पत्रं तु यावद्गृह्णाति शोणितम्।
तत्प्रमाणचतुर्भागा अधिरक्तन्तु साधकः॥
न कदाचित्प्रदद्यात्तु नाङ्गच्छेदं समाचरेत्।
यः स्वहृदयसञ्जातमांसं माषप्रमाणतः॥
तिलमुद्गप्रमाणं वा देव्यै दद्यात्तु भक्तितः।
षण्मासाभ्यन्तरे सोत्र काममिष्टमवाप्नुयात्॥

वाह्वोर्वा कर्णयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्त्तिकाम् ।
हृदये वा स्नेहपात्रं विना भक्त्यातु साधकः ॥
क्षणमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं शृणु ।
भुक्त्वाथ विपुलान्भोगान्देवीगृहे यथेच्छया ॥
कल्पत्रयं तत्र स्थित्वा सार्वभौमो भवेन्नृपः ॥
महिषस्य शिरश्छिन्नं सप्रदीपं शिवापुरः ।
हस्ताभ्यां यः समाधाय अहोरात्रं तु तिष्ठति ॥
स चिरायुः पूतमूर्त्तिरिह भुक्त्वा मनोरमान् ।
भोगानन्तेमद्गृहगो गणानामधिपो भवेत् ।
नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ॥
वामे तु रुधिरं पात्रे गृहीत्वा निशि जागृतम् ।
यावद्रात्रिस्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ॥
मृतो मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ।
महामाये जगन्नाथे सर्वकामप्रदायिनि ॥
ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव ।
इत्युक्त्वा नतिपूर्वेण मूलमन्त्रेण साधकः ॥
स्वगात्ररुधिरं दत्वा मानवः सिद्धिमाप्नुयात् ।
सौभाग्येन परं यच्च प्रदीपं परमं रुचिः ॥
दीपयेन्मां सदेहस्थं दीपं ह्रौंह्रौंनमोनमः ।
इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
महानवम्यां शरदि शुक्लपक्षे बलिं हरेत् ।
चैत्रे मासि शिते पक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ॥
बलिभिर्महिषैश्छागैर्मां च भैरवरूपिणम् ।
तोषयेन्मधुभिर्मत्स्यैस्तेन तुष्याम्यहं सुतौ ॥
पशूनां पक्षिणां वापि नराणां तु विशेषतः ।

स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्वा नरकमाप्नुयात् ॥
सञ्जातबलिदाने तु योषितं पशुपक्षिणोः ।
बलिं दद्यान्मानुषं तु भक्त्या सञ्जातपूजितम् ॥
न त्रिमासीयकान्यूनं पशुं दद्याच्छिवाबलिम् ।
नच त्रैपाक्षिकान्यूनं प्रदद्याद्वै पतत्रिणम् ॥
काणखण्डत्वव्यङ्ग्यादिदुष्टं न पशुपक्षिणम् ।
अतिवृद्धं रोगिणञ्च क्लीबं हीनाधिकाङ्गकम् ॥
छिन्नलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तं तथैव च ।
भग्नशृङ्गादिकं चापि न दद्यात्तु कथञ्चन ॥
न ब्राह्मणं बलिं दद्याच्चाण्डालमपि पार्थिवम् ।
नोत्सृष्टं द्विजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
बलेन विजितं दद्यात्तनयं विप्रभूभृतोः ।
नारं सव्यं शिरोरक्तं देव्यास्सम्यङ्निवेदयेत् ॥
छागस्य वामतो दद्यादग्रतो देहशोणितम् ।
क्रव्यादानां पशूनां च पक्षिणां च शिरोसृजम् ॥
वामे निवेदयेत्पार्श्वे जलजानां च सर्वतः ।
कृष्णसारस्य खड्गस्य कूर्मस्य मकरस्य च ॥
ग्राहाणामथ मत्स्यानामग्र एव निवेदयेत् ।
सिंहस्य दक्षिणे दद्यात्खड्गिनो वापि दक्षिणे ॥
पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं वलिम् ।
नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो नच पृष्ठतः ॥
वामतस्तु तथा धूपमग्रे वाणान्सुदक्षिणे ।
निवेदयेत् पुरोभागे पुष्पं धूपं च दक्षिणाम् ॥
मण्डले चेन्मध्यभागे वामदक्षिणपूर्ववत् ।
मदिरां पृष्ठतो दद्यादन्यपानं तु मध्यतः ॥

छिन्नं शिरस्तथैशान्यां नारं दिश्यथ राक्षसे ।
पतितं राज्यहानिं च विनाशं च विनिर्दिशेत् ॥
पूर्वाग्नियाम्यवारुण्यवायव्यादिगतं क्रमात् ।
श्रियं पुष्टिं भयं नाशं पुत्रलाभं धनं तथा ॥
क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं छिन्नं शीर्षं तु भैरव ॥
उत्तरादिक्क्रमादेव महिषस्यापि मस्तकम् ।
पतितं वायुवा काष्ठं यद्यद्दद्याच्छृणुष्व तत् ॥
भोग्यं हानिं तथैश्वर्यं वित्तं रिपुजयं भयम् ।
राज्यलाभं श्रियं चापि क्रमात्तद्विद्धि भैरव ॥
पशूनां चैव सर्वेषां छागादीनां विशेषतः ।
एवं फलं क्रमाद्विद्यादृते च जलजाण्डजौ ॥
जलजानां पक्षिणां तु याम्यनैर्ऋतयोर्भयम् ।
अन्यत्र तु श्रियं दद्यात्पतितं शातितं शिरः ॥
यःस्यात्कटकटाशब्दो दन्तानां छिन्नमस्तके ।
नराणां पशुपक्ष्यादिग्रहादीनां च शोकदम् ॥
लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि श्रवति मस्तके ।
छिन्ने नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
माहिषे मस्तके नेत्राद्यदि श्रवति लोतकम् ।
छिन्ने निवेदिते चैव अपमृत्युं विनिर्दिशेत् ॥
अन्येषामपि पश्वादिबलीनां शिरसोदितात् ।
निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदं तथा ॥
हसति च्छिन्नशीर्षश्चेन्नारं स्याच्च रिपुक्षयः ।
श्रीवृद्धिरायुषो वृद्धिस्तदा दातुर्न संशयः ॥
यद्यद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ॥
हुङ्काराद्राज्यहानिस्तु जायते छिन्नमस्तके ।

विभूतिमतुलां दद्यात्षण्मासाभ्यन्तरेपि वा ॥
रुधिरादानकाले तु शकृन्मूत्रे यदि स्रवेत् ।
कायार्द्धं याति चोर्द्धं चेद्दातुःस्यान्मरणं तदा ॥
आक्षेपाद्वामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
अन्यत्राक्षेपकरणे कल्याणमुपजायते ॥
महिषः पञ्चवर्षीयः पञ्चविंशतिवार्षिकः ।
बलिर्देयो नरो देव्यै तस्य दानं तु भूतये ॥
महानवम्यां शरदि यद्येवं दीयते बलिः ।
तदा तदष्टाङ्गभवैर्मांसैर्होमं समाचरेत् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुचौ ।
एवं दत्वा बलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥

इति श्रीकालिकापुराणोक्तो बलिदानविधिसंक्षेपः ।

अथ शिष्टाचाराच्चित्रावैधृतिरहितायां प्रतिपदि कलशस्थापनम् । दुष्टायां प्रतिपदि अशौचादिदोषे वा सप्तम्यादित्रिरात्रपक्षः । त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यमिति वचनात् । केवलाष्टमीपक्षो वा कार्य्यस्तृतीयश्चतुर्थपक्षाभावादिति ध्येयम् । कलशप्रमाणम् देवीपुराणे ।

पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्यमुत्सेधः षोडशाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणं तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
मुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ॥
सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् ।
रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् ॥

अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र कल्पयेत् ।
तथा, पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ।
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥
स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ।
जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ॥
लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमीम् ।
लोहनामाभवत्पूर्वन्दानवः सुमहाबलः ॥
स देवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः ।
तदङ्गसंभवं सर्वं लोहं यद्दृश्यते क्षितौ ॥
शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतम् ।
हुतशेषन्तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
लौहाभिसारिकं कर्म तेनैतदृषिभिः स्मृतम् ।
प्रागुदक्प्रवणे देशे पताकाभिरलङ्कृतम् ॥
मण्डपं कारयेद्दिव्यं नवसप्तकरं वरम् ।
षोडशहस्तप्रमाणमित्यर्थः ॥
आग्नेय्यां कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं तु शोभनम् ।
मेखलात्रयसंयुक्तं योन्यश्वत्थदलाभया ॥
राजचिन्हानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।
आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥
ततः पुरोहितः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्जुहुयाद्घृतम् ॥
भविष्योत्तरे ।
दुर्गागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ॥
रहस्यस्वस्तिकाद्यैश्च चर्च्चितं वस्त्रमण्डितम् ।

गौरमृद्गोमयाभ्यां च लिप्तं शस्त्रसमन्वितम् ॥
तन्मध्ये वेदिका कार्य्या चतुर्हस्ता सभा शुभा ।
तस्यां सिंहासनं क्षौमकम्बलाजिनसंयुतम् ॥
तत्र दुर्गाम्प्रतिष्ठाप्य सर्व्वलक्षणसंयुताम् ।
सर्व्वदेवमयीं प्रौढयौवनोन्मादशालिनीम् ॥
भुजैश्चतुर्भी रुचिरैर्द्दशभिर्वा विभूपिताम् ।
तप्तहाटकवर्णाङ्गीन्त्रिनेत्रां शशिशेखराम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानां नीलकौशेयसंयुताम् ।
ग्रैवोपहारकेयूरनूपुराभरणान्विताम् ॥
नानारत्नविचित्रेण मुकुटेन विराजिताम् ।
अनेककुसुमाकीर्णकपर्द्देन सुशोभिताम् ॥
नितम्बबिम्बसंबद्धकिङ्किणीक्कणनादिताम् ।
शूलचक्रदण्डशक्तिभल्लचापासिधारिणीम् ॥
घण्टाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्कराम् ।
तदग्रे च्छिन्नशिरसं महिषं रुधिरप्लुतम् ॥
निःसृतार्द्धतनुं कण्ठनालाच्चर्मासिधारिणम् ।
देवीकरधृतग्रीवं शूलेनोरासि ताडितम् ॥
दैत्यं करालदंष्ट्रास्यं विद्युत्कपिशमूर्द्धजम् ।
नागपाशेन विक्षिप्तं हर्य्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥
वमद्रुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्द्ध्वसटं रुषा ।
ऊर्द्धलाङ्गूलदण्डेन देव्यधिष्ठानशोभिना ॥
शोभितां मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ।
पूजयेत्प्रयतो देवीन्नरो नियममास्थितः ॥

नियमाः प्रागुक्ता एकभक्तादयः ।

दुर्गोत्सवे,—भूमौशायी तथामन्त्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।

वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्य प्रतिवासरान् ॥
बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥
जपो देव्यादिमन्त्रस्य, स्तोत्रं सप्तशतिकादि ।

कुमारीपूजा स्कान्दे ।

एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्या तथैवच ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकं च वा ॥
नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्यन्द्विगुणेन च ।
एकवृद्ध्या भवेत्क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥
एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्ज्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥
कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्त्तिनी ।
चतुर्वर्षा च कल्याणी पञ्चवर्षा च रोहिणी ॥
षड्वर्षा च भवेत्काली सप्तवर्षा च चण्डिका ।
अष्टवर्षा शाम्भवी च दुर्गा च नवभिः स्मृता ॥
दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
अतऊर्द्ध्वं तु या कन्या सर्वकार्येषु वर्जिता ॥

फलम् ।

दुःखदारिद्र्यनाशाय शत्रूणां नाशनाय च ।
आयुष्यबलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नृप ॥
आयुःकामस्त्रिमूर्त्तिं च त्रिवर्गस्य फलाप्तये ।
अपमृत्युव्याधिपीडादुःखपापापनुत्तये ॥
सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्धये ।
कल्याणीं पूजयेद्धीमान्नित्यं कल्याणवृद्धये ॥
आरोग्यसुखकामी च जयकामी तथैव च ।

यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं पूजयेत्तथा ॥
विद्यार्थी च जयार्थी च राज्यार्थी च विशेषतः।
शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेन्नरः ॥
ऐश्वर्य्यसुखकामी च स्वर्गकामी च यो नरः।
संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ॥
दुःखदरिद्यनाशाय नृपसंमोहनाय च।
महापापप्रणाशाय शाम्भवीं परिपूजयेत् ॥
सबलोत्कटशत्रूणामग्रसाधनकर्मणि।
दुर्गां दुर्गविनाशाय पूजयेद्यत्नतो बुधः ॥
सौभाग्यधनधान्यादिवांछितार्थफलाप्तये।
सुभद्राम्पूजयेन्मर्त्यो दासीदासविवृद्धये ॥
प्रातःकाले विशेषेण कृताभ्यङ्गो विशेषतः।
आवाहयेत्ततः कन्यां मन्त्रेणानेन भार्गव ॥
मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम्।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
ततः संपूजयेद्धीमान्मन्त्रैरेतैः पृथक् पृथक्।
जगत्पूज्ये जगद्वन्द्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि।
पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोस्तु ते ॥
त्रिपुरां त्रिपुराधारां त्रिवर्गज्ञानरूपिणीम्।
त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयां शिवाम्।
कल्याणजननीं नित्यं कल्याणीं पूजयाम्यहम् ॥
अणिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम्।
अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
कामाचारां शुभां कान्तां कालचक्रस्वरूपिणीम्।

कामदां करुणोदारां कालीं संपूजयाम्यहम् ॥
चण्डवीरां चण्डमायां चण्डमुण्डप्रभञ्जिनीम् ।
पूजयामि सदा देवीं चण्डिकाञ्चण्डविक्रमाम् ॥
सदानन्दकरीं शान्तां सर्वदेवनमस्कृताम् ।
सर्वभूतात्मिकां लक्ष्मीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गमे दुस्तरे कार्य्ये भवदुःखविनाशिनीम् ।
पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गविनाशिनीम् ॥
सुन्दरीं स्वर्णवर्णाभां सुखसौभाग्यदायिनीम् ।
सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एवमभ्यर्चनं कुर्य्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ॥
कंचुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्पायसादिभिः ॥
अथापूज्या आह ।
हीनाधिकाङ्गीं कुष्ठाञ्च विशालकुलसंभवाम् ॥
ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणांकिताम् ।
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपान्तनुरोमशाम् ॥
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यान्दासीगर्भसमुद्भवाम् ।
अथ पूज्या आह, ।
अरोगिणीमकुष्ठाङ्गीं सरूपां व्रणवर्जिताम् ।
एकवंशसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रजापते ॥
ब्राह्मणीं सर्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजाम् ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्त्यजातीयां पूजयेद्विधिना नरः ।

नवरात्रस्य त्रिरात्रस्य वा करणासामर्थ्ये महाष्टम्यामेव कुर्यात् । 'तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी' इत्युदाहृतवचना

व। प्रत्यहं होमः कार्य्यः। तदुक्तम्।

वायव्यैर्वारुणैः शौरैः शाक्रैर्मन्त्रैश्च वैष्णवैः।
वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने॥
तुरङ्गा रक्षणीयास्तु पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः।
नच ताड्याः क्वचित्तत्र नच वाह्याः कथंचन॥

तत्र नवरात्रे।

दुर्बलानि हि रक्षांसि प्रत्यूषे ब्रह्मतेजसा।
भवन्ति कस्मात्प्रत्यूषे स्नापयेत्पाययेद्धयान्॥
पुरोहितस्तु द्विकालं तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्।
पुण्याहं कारयेन्नित्यं स्वस्त्याशीर्मङ्गलैर्युतम्॥

अत्र प्रसङ्गात्कुण्डमण्डपादिविधिर्विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नेह प्रपञ्चितः। प्रतापमार्त्तण्डे मदीये च नवरात्रकृत्यसंज्ञके ग्रन्थेऽनुसन्धेयः।

धृतपल्ययनानश्वान् गजांश्च समलङ्कृतान्।
भ्रामयेन्नगरे नित्यं नन्दिघोषपुरःसरम्॥
प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः।
पूजयेद्राज्यचिन्हानि फलमाल्यविलेपनैः॥
तस्याभिसारणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः।
पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहन्तव॥

यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्त्तिमायुर्यशो वलम्। तत्रादौ छत्रमन्त्रः। यथाम्बुदाश्छादयन्ति शिवायेमां वसुन्धराम्। तथा च्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये॥ चामरमन्त्रः। शशाङ्ककरसङ्काश क्षीरडिण्डीरपाण्डुर। प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ॥ अथाश्वपूजा। तत्र प्रथमं रेवन्तपूजा। नमो देवादिदेवाय तुरङ्गबलधारिणे। सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गाणां हिताय च॥ तुरङ्गप-

रिरक्षत्वं मृगयोपरि धावसि । सत्वगं स्वाधिपं रक्ष शरणं त्वां व्रजाम्यहम् ॥ मन्त्रान्तरम् । सूर्यपुत्र महाबाहो छायाहृदयनन्दन । शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमोनमः ॥ अथोच्चैःश्रवःपूजा । दुग्धाम्भोनिधिसम्भूत देवेन्द्रविजयावह, । उच्चैःश्रवो नमस्तुभ्यं वाजिवृन्दं प्रयच्छ मे ॥ अथ प्रत्यक्षाश्वमन्त्रः । गन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषकः । ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥ प्रभावाच्च हुताशस्य वर्द्धय त्वं तुरङ्गमान् । तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा ॥ रुद्रस्य ब्रह्मवीर्येण पवनस्य बलेन च । स्मर त्वं राजपुत्रोसि कौस्तुभं च मणिं स्मर ॥ यां गतिं ब्रह्महा गछेन्मातृहा भ्रातृहा तथा । भूमिहा वनदाही च क्षत्रियश्च पराङ्मुखः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् । व्रजाश्व तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥ निष्क्रान्तो यदिवा च्छिन्नो युद्धेऽध्वानि तुरङ्गम । रिपून्विजित्य समरे सह भर्त्रा सुखी भव ॥ ध्वजमन्त्रः । शक्रकेतो महावीर्य श्यामवर्णाऽर्चयाम्यहम् । पारिजात नमस्तेस्तु तथा नारायणध्वज ॥ गरुत्मन्मारुतगतिस्त्वयि सन्निहितो यतः । सारवन्त्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून्दह ॥ अथ पताकामन्त्रः । हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा । कालनेमिवधे यच्च तथा त्रिपुरघातने ॥ शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्माँश्च संस्मर । पूतनारेवतीनाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ॥ दहस्वाशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मयार्चिता । अथ हास्तिमन्त्रः । कुमुदैरावणः पद्मः पुष्पदन्तोथ वामनः । सुप्रतीकोंजनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः । मद्रो भद्रो गजश्चैव राजासङ्कीर्ण एव च ॥ वने वने प्रसूता ये यूथानि सुमहान्ति च । यान्तु त्वाम्वसवो रुद्रा आदित्याश्च मरुद्गणाः ॥ भर्त्तारं गच्छ नागेन्द्र स्वामी च प्रतिपाल्यताम् । अवाप्नुहि जयं युद्धे

गमने स्वस्तितो व्रज ॥ अथ खड्गमन्त्रः । असिर्विशसनः खड्ग-
स्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका ते तु
गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यं च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥ इयं येन धृता क्षोणी
हतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥
अथ चापमन्त्रः । सर्वायुधमहाभाग सर्वदेवारिसूदन । चाप मां स-
र्वदा रक्ष साकं शायकसत्तमैः ॥ धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण
च । त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥ अथ च्छुरिकामन्त्रः ।
सर्वायुधानां प्रथमं निर्मितासि पिनाकिना । शूलायुधाद्विनिष्कृष्य
कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥ चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्टनिबर्हिणी ।
तया विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥ सर्वसत्वाङ्गभूतासि
सर्वाशुभनिवारिणी । छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमो-
स्तु ते ॥ अथ कट्टारमन्त्रः । रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिध-
नानि च । मम देहं सदा रक्ष कट्टारक नमोस्तु ते ॥ अथ कुन्त-
मन्त्रः ॥ कुन्तायुध महावीर रिपुसैन्यविदारण । गृहाण जीवितं
तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥ पाशमन्त्रः । पाश घातय शत्रूँस्त्व-
मनया लोकमायया । गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥
अथ चर्ममन्त्रः । शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्मन्सत्यं यथोदिते । रक्ष मां
रक्षणीयोऽहं तापनीय नमोस्तु ते ॥ कनकदण्डमन्त्रः । प्रोत्सारणाय
शत्रूणां साधूनां रक्षणाय च । ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्र-
सिद्धये ॥ यशो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः । ताडयस्व
रिपून्सर्वान्हेमदण्ड नमोस्तु ते ॥ अथ दुन्दुभिमन्त्रः । दुन्दुभे त्वं
सपत्नानां घोरो हृदयदारणः । भव भूमिपसैन्यानां तथा विजय-
वर्द्धनः ॥ यथा जीमूतघोषेण हृष्यन्ति च वराङ्गनाः । तथास्तु तव

शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥ शङ्खमन्त्रः । पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिप्रदो भव ॥ सिंहासनमन्त्रः । विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः । दुःखहा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टनिबर्हणः ॥ एते वै संनिधौ यस्य तव सिंहा महाबलाः । तेन सिंहासनेति त्वं मन्त्रैर्वेदैश्च गीयसे ॥ नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः । त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन-नमोस्तु ते ॥ तथैव कर्मचिन्हानि स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः । लौहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मन्त्रपूर्वकम् ॥ अष्टम्यां नियमं कृत्वा पूर्वाह्णे स्नानमाचरेत् । कुङ्कुमचन्दनचन्द्रैश्चतुःसमैः शैलपिष्टैश्च ॥ चर्चितगात्रीं देवीं कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः । कुमुदैस्सपद्मपुष्पैः स-धूपदीपैः सनैवेद्यैः॥ मांसैर्बल्युपहारैर्मङ्गलशब्दैः समूर्च्छितैश्चिन्हैः । विहितच्छत्रैर्यानैः स्यन्दनशितशस्त्रधारिभिर्लोकैः ॥ तुष्टैः पश्वादिभि-स्तु निवेद्यते सर्वमेव भगवत्यै । पूजामन्त्रस्तु—जयन्तीमङ्गलाकाली तिप्रसिद्धः । अथ बिल्वपत्रमन्त्रः॥ अमृतोद्भव श्रीवृक्ष महादेवप्रियः सदा । बिल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि॥ दुर्गा सा पूजनीयाथ तद्दिने द्रोणपुष्पकैः । सा चाभीष्टा सुरेशान्यां तयारूढायतेग्रतः ॥ ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये । इच्छेद्वृद्धिं च राज्यञ्च सुभिक्षं चात्मनो नृपः ॥ पुनः पुनः प्रणम्याद्यां सँस्मरन् हृदये शिवाम् । सर्वं कृत्वेति कौरव्याष्टम्यां जागरणं निशि ॥ नटनर्त्तनगीतैश्च का-रयेत्सुमहोत्सवम् । एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये ॥ घा-तयेन्महिषान्मेषानग्रतोनतकन्धरान् । शतमर्द्धशतं वापि तदर्द्धं वा यथेच्छया ॥ सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् । कापालिके-भ्यस्तद्देयं ज्वलद्भिर्दीपवृक्षकैः ॥ कश्चिच्चोपोषितो धीरो विधृतोन्येन खड्गवान् । भूतेभ्यस्तु बलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सामिषम् ॥ सरक्तं सजलं चान्नं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । त्रींस्त्रीन्वारान्समूहेन दिग्विदि-

क्षु किरेद्बलिम् ॥ 'बलिं गृह्णन्तु मे देवा आदित्या वसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगराक्षसाः । डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ दिक्पाला लोकपालाश्च येच विघ्नविनायकाः । जगतां शान्तिकर्त्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥ मा विघ्नम्मा च मे पापं मा संतु परिपन्थिनः'। फलम्—महानवम्यां ये तुष्टाः कृत्वा दुर्गामहोत्सवम् ॥ पठतां शृण्वतां चापि सर्वाशुभनिवारणम् ॥

अथ क्रमं समुल्लङ्घ्य प्रसङ्गादत्रैव विजयदशमी निर्णीयते । सा चाश्विनदशमी अपराजितापूजादौ नवमीयुता ग्राह्या । तदुक्तं पुराणसमुच्चये—दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयापराजिता । ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रयत्नतः ॥ या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च प्रसिद्धविधिना नृपैः ॥ आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नृपः । रुद्रयुक्तदशम्यां तु पूजयेन्नापराजिताम् ॥ श्रवणयुक्ता चेत्पूर्वा परा वा ग्राह्या, कश्यपः—उदये दशमी किञ्चित्सम्पूर्णैकादशी यदि । श्रवणर्क्षं तदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥ श्रवणर्क्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः । उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नराः ॥ स्कान्दे—दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः । तस्य सम्वत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥ अनेन विजयदशम्यां प्रस्थाननियमो दर्शितः । श्रवणाभावे केवलदशम्यामेव प्रस्थानं कार्यम् । तदाह लल्लः—तिथिः शरीरं तिथिरेव साधनं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव कारणम् । अन्यच्च—दशम्यां पूजयित्वा तु मृन्मयीं चापराजिताम् । कलशीं तोयसम्पूर्णां जयन्तीपल्लवान्नताम् ॥ चतुर्वर्णैस्तथा यात्रा कर्त्तव्या साधनेन च ।

दशम्यां सबलं राजा पूजयित्वापराजिताम् ॥ दशादिक्षु मनोयोगाद्यात्रां कृत्वा तु वै नृपः । नीराजनं स्वस्य कृत्वा ततो नीराजयेद्बलिम् ॥ नीराजनमन्त्रश्च। 'चतुरङ्गबलं मह्यं निरारिष्टं व्रजत्विह । विजयो मम सर्वत्र अस्तु चाग्निप्रसादतः' ॥ दशादिक्ष्विति वचनाद्दिग्विरोधाद्यदोषः सूचितः । अथर्वगोपथब्राह्मणोक्तोऽपराजितापूजाविधिर्नगरीसीमान्ते कार्यः, तत्रादौ वास्तुपूजा दिक्पालपूजा शमीपूजा, 'अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च । दुःस्वप्नशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम्' । शरेण शत्रुप्रतिकृतिवेधः चतुर्दिक्षुहोमश्च । एवं कृते विजयप्राप्तिः ॥

अथ प्रकृतं क्रममनुसरामः। कार्त्तिकशुक्लाष्टम्यां कूर्मपुराणोक्ता गोपूजा, गोग्रासगोप्रदक्षिणगवानुगमनैः सर्वकामावाप्तिः । इयंगोपाष्टमीत्युच्यते ।

मार्गकृष्णाष्टम्यां स्कान्दोक्तं रुक्मिण्यष्टमीव्रतम् सप्तवर्षसाध्यम्, प्रथमवर्षे एकमुखे गृहे रुक्मिणीकृष्णप्रद्युम्नादिपूजा, उपवासः, चन्द्रार्घदानानन्तरं भोजनं वा, द्वितीयवर्षे द्विमुखं गृहं एवं प्रत्यब्दं मुखवृद्ध्या सप्तमे वर्षे सप्तमुखे गृहे उद्यापनम् । पुत्राद्याप्तिः फलम् ।

पौषशुक्लाष्टमी भविष्योत्तरे । बुधवारयुक्ता महाभद्रा तस्यां स्नानादि शिवपूजादि शिवप्रीतये भवति, इयमेव भरणीयोगाज्जयन्तीत्युच्यते । तस्यां स्नानदानादि कोटिगुणमुक्तम् ।

अथ माघसितपक्षे भीष्माष्टमी सूर्यसेनीये । 'माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे । श्राद्धं चैव सदा कुर्युस्ते स्युस्सन्ततिगामिनः' । श्राद्धं काम्यम्।तर्पणं नित्यम् । 'ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नोजलम् । सव्वँत्सरकृतन्तेषां पुण्यं नश्यति स-

त्तम' इति वचनात्। तर्पणमन्त्रस्तु—वैयाघ्रपद्गोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे॥ अथ बुधवारसंयोगात्सिताष्टम्यां भविष्योत्तरोक्तं बुधाष्टमीव्रतम्। बुधपूजा लक्ष्मीपूजा हेमलक्ष्मीसहितजलपूर्णकरकदानम्। यावत्कथासमाप्तिस्तावद्भोजनम्। अन्ते बुधप्रतिमादानम्। अष्टाष्टम्यः कार्या सप्तजन्मनि जातिस्मरतादिः फलम्॥

अथ फाल्गुनसिताष्टम्यां लक्ष्मीसीतयोः पूजा,प्रदोषे सहस्रशो दीपा देयाः। ब्राह्मणेभ्यो यद्देवान्नं ततच्छेषं तत्तज्जातीयमेववाश्यं,लक्ष्मीप्रीतिः फलम्। 'भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा तु पर्वणि। एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इतिकालादर्शीयवचनम्। अत्र पर्वपदं चतुर्दश्यष्टमीभिन्नपरम्। यद्वा 'शुक्लाष्टमी कृष्णचतुर्दशी च पूर्णाथ राका रविसंक्रमश्चेति वाक्यै र्विशिष्यैव शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योः पर्वत्वमुक्तम्। कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दश्योरपि दिवा भोजननिषेधार्थं पर्वणीत्युक्त्वापि भूताष्टम्योरिति पुनर्वचनं ध्येयम्॥

अथ नवमीनिर्णयः। सा च पूर्वविद्धैव ग्राह्या। युग्मवाक्यात्,'अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः। न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कथञ्चन' इति ब्रह्मवैवर्ताच्च। पाद्मे—नवम्येकादशी चैव दशाविद्धा यदा भवेत्। तदा वर्ज्या विशेषेण गङ्गाम्भः श्वदृतौ यथा। श्वदृतौ कुक्कुरचर्मणि।

अथ नवमीव्रतानि। तत्र चैत्रसितनवम्यामगस्त्यसंहितोक्तं रामनवमीव्रतम्। तच्च नित्यम्,'यस्तु रामनवम्यां वै भुङ्क्ते स च नराधमः। कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशय' इतिवचनात्। 'अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। व्रतान्य-

रामनवमी-निर्णय

न्यानि कुरुते नतेषां फलमश्नुते' । इयं च तिथिर्द्वैधे मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या । लग्ने कर्कटकाहूये इत्यगस्त्येन कर्कटस्य जन्मकालाभिधानाच्चैत्रे तस्य च मध्यान्हवर्त्तित्वात् । तथा—चैत्रशुक्लाथ नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत्' । उभयत्र मध्याह्नव्यापित्वे तदव्यापित्वे वा या पुनर्वसुयुता सैव ग्राह्या, 'पुनर्वस्वृक्षसंयोगः स्वल्पोपि यदि दृश्यते । चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा पुण्या सर्वकामदा' इत्यगस्त्यवचनात् । यदा दिनद्वयेपि पुनर्वसुयोगः एकत्र मध्याह्ने अपरत्र तं विहाय तदा मध्याह्ने ग्राह्या श्रीरामजन्मकालत्वात्तस्येति । यदा तु दिनद्वयेपि मध्यान्हे ऋक्षयोगो मध्यान्हं विना वा तदोत्तरैव ग्राह्या । 'नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या धर्मपरायणैः । उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम्' इत्यगस्त्यवचनात् । दशम्यामेवेत्येवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदपरेण नवम्यां पारणं व्यवच्छिद्यते । यद्यपि रामनवमीव्रतं हेमाद्रिकालादर्शमूर्यसेनीयादिनिबन्धे न लिखितम् तथाप्यस्माभिरगस्त्यसंहितायां दृष्ट्वा व्यलेखीति । अथात्रैव भैरवसहितचतुःषष्टियोगिनीपूजा दुर्गापूजा बलिदानं च शरद्वत् ।

अथ भविष्योत्तरोक्ता वैशाखोभयनवम्योश्चण्डिकापूजा, फलम्—विमानेन देवलोकाप्तिः । ज्येष्ठसितनवम्यां श्वेतब्राह्मणीसंज्ञोमापूजा । आषाढनवमीद्वये ऐन्द्रीपूजा नक्तं भोजनम् । श्रावणनवमीद्वये करवीरैः कौमारीपूजा कुमारीभोजनम् नक्तकरणम् । सर्वत्र देवीप्रीतिसालोक्ये फले ।

अथ भाद्रशुक्लनवम्यां नन्दानवमीव्रतम् । उपवासो देवीपूजा, फलं विष्णुसालोक्यम् । अस्यामेव दुर्गापूजा ।

अथाश्विनशुक्लनवम्यां देवीप्रबोधनम् । देवीपुराणे—कन्यायाः कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभेपि वा । नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र

निस्स्वनैः' । आश्विनसितनवम्यां विष्णुधर्मोक्तं भद्रकालीव्रतम् । उपवासो जागरणम् तत्प्रतिमादानम् । यात्रादिसिद्धिः फलम् । अस्यामेव भविष्योत्तरोक्तं रथनवमीव्रतम् । उपवासो दुर्गारथपूजा पारणम् फलं विष्णुसालोक्यम् । अस्यामेव पाद्मोक्तं शौर्यव्रतम् । दुर्गापूजा शौर्याप्तिः फलम् ।

अथ मार्गशुक्लनवम्यां भविष्योत्तरोक्तं नन्दिनीव्रतम् । त्रिरात्रोपवासो नन्दिनीपूजा । पुत्राद्याप्तिः फलम् ।

अथ दशमीसामान्यनिर्णयः । दशमी सर्वापि पूर्वयुतैव ग्राह्या, 'दशमीचैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम' इति स्कान्दात् । अङ्गिराः— 'सम्पूर्णा दशमी ग्राह्या पूर्वया परयाथवा । युक्ता तद्दूषिता यस्माद्यतः सा सर्वतोमुखी' । एतत्तु पूर्वविद्धाया अलाभे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्येवपरम् । यद्वा एकादशीव्रताङ्गत्वेन क्रियमाणमेकभक्तादिकं परविद्धायामेव ग्राह्यमित्येवं परम् । उपवासेपि दशमी सर्वापि पूर्वविद्धैव ग्राह्या । 'दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्या स्यात्कदाचन' इति वचनादिति ॥

अथ चैत्रसितदशमीमुपक्रम्य देवीपुराणे । 'धर्मराजन्दशम्यां तु पूजयित्वा सुगन्धकैः । विगतारिर्निरालम्ब इहचान्ते परम्पदम्' । धर्मराजं यमम् ।

स्कान्दे—ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सम्वत्सरमुखी स्मृता । तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भन्तिलोदकम् । मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः' ॥ वाराहे—दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि । अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे तु सरिद्वरा । हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥ अत्र गङ्गाया असंनिधाने नद्य-

ज्येष्ठदशहरा-निर्णयः ।

न्तरेपि गङ्गास्मरणपूर्वकस्नानेन दश पापानि हरति । यां काश्चित्सरितमिति वचनात् । यदा याङ्काश्चिदनिर्वचनीयां सरितं गङ्गामेवेत्यर्थः अन्यथात्वविशेष इति वयम् । अत्र ब्राह्मे हस्तेन दशहरा, भविष्योत्तरे तु भौमहस्ताभ्याम्, वाराहे ताभ्यामेव गङ्गा भुवमवतीर्णा, दशहरा स्कान्दे बुधहस्ताभ्यां योगादिति विरोधः । कल्पभेदव्यवस्थया भेदः पारणीयः । दशपापानि हरति सा तथा । तानि मनुराह—अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा तु कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ नद्यां नद्यन्तरनिषेधस्तु गङ्गान्यविषयः । स्कान्दे—स्नानकालेन्यतीर्थेषु जप्तव्या जान्हवीं नरैः । विना विष्णुपदीं कान्यत्समर्थमघशोधने । अघमर्षविधौ श्रुतिरप्याह, इमं मे गङ्ग यमुने सरस्वतीत्यादि । अतश्च गङ्गायमुनासरस्वतीशतद्रूणां स्मरणं नद्यन्तरेष्वपि न दुष्यतीति ॥

अथैकादशीनिर्णयः । तत्रैकादशीव्रतं नित्यं काम्यं चेत्युभयरूपम् । तत्र नित्यत्वबोधकानि । कण्वः—एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् । सनत्कुमारः—न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतम् । नारदीये—यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । स्कान्दे—मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुतल्पगः । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपि । तथा, परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् । विष्णुरहस्ये—द्वादशी न प्रयोक्तव्या यावदायुः सुवृत्ति-

भिः । इत्यादीनि बहूनि । अथ काम्यत्वबोधकानि । विष्णुरहस्ये—यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं शुभां संपदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । कात्यायनः—संसारसागरोत्तारमिच्छेद्विष्णुपरायणः । ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । नारदीये—अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । इत्यादीनि भूयांसि । अत्र कश्चिदाह—एकस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च विरुद्धम् । नित्यत्वं नाम फलानपेक्षत्वं काम्यत्वं फलापेक्षत्वम् । न चैकस्य विरुद्धरूपद्वयसम्भव इति । तन्न, संयोगपृथक्त्वन्यायेनोपपत्तेः, सापेक्षनिरपेक्षकर्तृभेदेन कर्त्तुं शक्यत्वाच्च । 'पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा' इति दिनद्वयविधानात् । 'जह्याद्भक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम्' इति व्रताङ्गनियमभेदात् । नह्येकं प्रत्येकस्मिन्नेव प्रयोगे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति ब्रूमः । तथा सत्येकस्य कर्मणो द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां विरोधः स्यात् । यद्वा प्रमाणद्वयसद्भावादेकस्यापि कर्मणो द्वैरूप्याङ्गीकारः खादिरवत् । यथा—खादिरो यूपो भवतीति नित्यः खादिरः, खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वन्तीति तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यः । तद्वदत्रापि स्यात् । तथाच सूत्रम् । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अग्निहोत्रवद्वा द्वैरूप्यम् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नित्यत्वम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इतिकाम्यत्वम्, तद्वदत्रापि स्यात् । अर्जुनविनोदे तु—अग्निहोत्रवदेकस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन द्वैरूप्यम् । यथाग्निहोत्रे यावज्जीवमित्यनेन यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितकालो निमित्तम् । काम्ये चाग्निहोत्रे स्वर्गकामनैव निमित्तम् । तथात्राप्युभयं निमित्तम् । कालविशेष इति कर्मधर्मो नित्यविधिः,

एकादशीनित्या काम्या वा इति विचारः

काम्यविधिर्गुणविधिर्नतु प्रयोगभेदः। ननु कर्त्रैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ कथं घटेते। इत्थं—विविदिषाधिकरणन्यायात्सकृदेवानुतिष्ठतः प्रयोगद्वयसिद्धिः। अयमर्थः। 'तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति श्रुत्या यज्ञादीनां ब्रह्मविद्यार्थत्वं विहितम्। यावज्जीवमित्यादिना आश्रमधर्मत्वं च। तत्र प्रयोजनभेदेन प्रयोगभेद इतिपूर्वपक्षे सिद्धान्तो न योगभेदः, निमन्त्रितब्राह्मणभोजनप्रयोगवत्। यथा निमन्त्रितब्राह्मणेन द्विर्न भुज्यते किन्त्वेकेनैव भोजनेनान्यकर्तृकश्राद्धनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च साध्यते। तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थत्वमाश्रमधर्मत्वं चाग्निहोत्रादीनाम्। नच नित्यानित्यसंयोगविरोधः, उभयबोधकवाक्येन तदभावात्। तस्मात्सकृदेव प्रयोगइति। तद्वत्सकृदुपवासेनैकादश्यां नित्यकाम्यप्रयोगोस्तु यत्र न कालभेदोऽङ्गभेदोवेति सर्वं स्वस्थम्। विविदिषाधिकरणसंग्राहकौ। 'विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथवा सकृत्। प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोपि विभिद्यताम्। श्राद्धार्थभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा। अनित्यनित्यसंयोगयुक्तिभ्यां खादिरो मत' इति। ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्वेधा तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा, तन्त्रं यथा—दर्शपौर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां त्रयाणां मध्ये सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गयागेनोपकारः साध्यत इति। प्रसङ्गोयथा—पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिना पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यतीति, प्रकृते तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत्प्रसङ्गस्येति ब्रूमः। काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात्। तथा च स्मृतिः। काम्येपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मके॥

अथाधिकारिणः। कात्यायनः—अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णा-

---

१ उत्तरमी० अ० ३ पा० ४ अधि० ८।

शीतिवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि' इति

एकादश्यधिकारिनिर्णयः

सामान्ये विशेषव्यवस्थामाह कालादर्शः। 'विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये। उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः। भुजेर्निषेधः कृष्णायां सिद्धिस्तस्य ततो व्रत' इति। गारुडे—पुनः प्रभातसमये घटिकैकादशी भवेत्। तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा। विधवायास्तु तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्॥ कौर्म्मे—एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही। तथा—सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणम्। कात्यायनः—एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे व्रतम्। चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। व्रतमुपवासम्। गौतमः—आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही।

पुत्रवद्गृहिणां विशेषः

संक्रान्त्यादिविहितोपवासविषयोऽयं निषेधो नतु तद्युक्तैकादश्युपवासविषयः। 'तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतोनित्यमुपोषणम्' इति जैमिनेः। अनुषङ्गकृतः संक्रान्त्यादियोगकृतः एकादश्युपवासे निषेधो न ग्राह्य इत्यर्थः। कौर्मे—न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत्कूर्मशूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन। अनन्तभट्टीये—उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत्। अत्र प्राञ्चः। गृहस्थैः शुक्लायामुपवासः कृष्णायां फलाहारादिकं कार्यं,नत्वन्नादिभक्षणं स्वच्छन्देन। 'भुजेर्निषेधः कृष्णायां सिद्धिस्तस्य ततो व्रत' इत्यादिवाक्यात्। कृष्णायामुपवासनिषेधेऽपि न व्रतनिषेधः, न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिनिषेधकवाक्यस्योभयैकादशीसाधारण्यात्। हेमाद्रिसंग्रहेऽपि—भुञ्जीरन्न गृ-

रेर्दिनेऽखिलजनाः पक्षद्वयेपि व्रते, ह्येकादश्युभयी गृहीतरनृभिः कार्य्या तु शुक्लैव सा । शस्ता स्याद्गृहिणोऽसिता तु शयनीबोधान्तरस्थाप्यथो, न स्यात्सात्मजितोऽथ पुत्रिगृहिणां काम्यव्रते स्याद्द्वयी' इति । तस्मादुपवासनिषेधे कृष्णायां किञ्चिद्भक्ष्यमोदनादिव्यतिरिक्तं कल्प्यम्, विद्धायां शुक्लायाञ्च । 'अविद्धानामलाभे तु पयोदधिघृतानि च । सकृदेवाल्पमश्नीयादुपवासस्त्वसौ भवेदित्यनन्तभट्टीयवचनादिति वदन्ति । तन्न सम्यगिव, यतिब्रह्मचारिवानप्रस्थविधवादीनामुभयैकादश्युपवासाधिकारस्य दर्शितत्वात् । गृहस्थस्य शुक्लायामेवोपवासो नित्योऽन्यत्र तु काम्य इत्युक्तम् । तत्कथं न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादि निषेधस्य सर्वसाधारण्यम् । तेन यस्य यस्यामेकादश्यामुपवासाधिकारस्तस्य तदकरणे निन्दावचनमन्वेति । नतु गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यकरणे, अनधिकारात् । तस्मात् गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यां फलाहाराद्युपवासानुकल्पे नाधिकारः, उपवास एवानाधिकारात् । मुख्यपक्षाभावेऽनुकल्पाभावात् । नह्यकृतगोदानस्य तदनुकल्पे रजतनिष्कदानादावधिकारः सम्भवति । नच शयनीबोधिनीमध्यवर्तिकृष्णैकादश्युपवासोपि गृहस्थस्य नित्यः,सैवोपोष्या गृहस्थेनेति विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वादिति वाच्यम् । उपोष्यैवेति क्रियासङ्गतत्वेनात्यन्तायोगव्यवच्छेदपरत्वादेवकारस्य । नच विशेष्यसङ्गतिपरिहारे बीजाभावः । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्याग्रे कथनीयस्यैव बीजत्वात् । अन्यथा सैवेत्यनेनैवान्यकृष्णाव्यवच्छेदे प्राप्ते नान्या कृष्णेत्यस्य पौनरुक्त्यापत्तिरिति । किञ्च 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इत्यनेन भुक्तिनिषेधो न क्रियते किन्तूपवासो विधीयते । भुक्तिनिषेधे फलाहारादीनामपि निवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य ए-

कादश्यामुपवसेदित्यर्थः । स चोभयोः पक्षयोर्गृहस्थस्य न सम्भवति इति यत्यादिपरमेवेदं वचनमित्यस्मदादीनां प्रतिभासते ॥

उपवासानुकल्पानाह वायुपुराणे । 'नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलन्तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च' । वायुः प्राणायामादिना वायुपानं न तूपवासो वायुशब्देनोच्यते, तदनुकल्पानां प्रक्रान्तत्वादिति । नक्तं हविष्यान्नकल्पः नतु दिवा, हरिवासरेऽर्थादेकादशीदिने ऽन्नस्य निषिद्धत्वात् । नच हरिवासरपदमेकादश्यहोरात्रपरम् । रात्रौ हविष्यान्नस्यानुकल्पत्वविरोधात् । अनोदनं वेति सामान्येनानोदनस्यानुकल्पत्वाच्च । नच तर्हि सर्वस्यामेकादश्यां रात्रावन्नभक्षणं प्रसज्जेत । उपवासविरोधादिति । अन्नशब्दस्यौदनवाचकत्वादोदनभक्षणे सकलब्रह्महत्यादिपातकसम्भवात् । न चैकादश्यां पिष्टादिभुक्तिरिष्टा स्यात्, उपवासविधिविरोधादित्युक्तमेव । तस्मात्पिष्टादिभक्षणे नित्योपवासाकरणजप्रत्यवायसामान्यापातः । अन्नभक्षणे तु ब्रह्महत्यादिसकलपापापत्तिरिति ध्येयम् । अत्रैवाधिकरणन्यायः—अन्नेन जुहुयादिति श्रुतौ अन्नमदनीयम्, तत्केनादनीयेन होतव्यमिति सन्देहे । अन्नं प्रत्यक्षमोदनमित्युत्तरश्रुत्या निर्णयकरणादन्नेनैव होमः पर्यवसितः । अत्राप्यन्नपदस्यादनीयमात्रपरत्वे पयोऽभ्यवहारादीनामपि निवृत्तिप्रसङ्ग इति न काप्यनुपपत्तिः । यद्वा हविष्ययोगेन हविष्यमदनीयमोदनभिन्नमेव । अस्मिन्पक्षे नक्तमित्येकोनुकल्पः हविष्यान्नमित्यपरः । अनोदनमिति तृतीयः, हविष्यान्नमित्यस्यैव वा विशेषणमनोदनमिति । ओदनस्यात्यन्तनिषिद्धत्वादेवानोदनपदेनौदनं वारयति । तुल्यत्वे त्वपिष्टकमित्याद्यपि स्यादिति दिक् ॥

अन्नपदानिरुक्तिः

अथोपवासस्वरूपं निरूप्यते । विष्णुधर्मोत्तरे—उपावृत्तस्य

पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोग-
विवर्जितः।पापानि असम्भाष्यसम्भाषणास्पृश्यस्पर्शनादीनि, उपा-
वृत्तस्य निवृत्तस्य, गुणाः विष्णुजपध्यानकथाश्रवणादयः । वृद्धव-
उपवासनियमाः। शिष्ठः—उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । खादनं
दन्तघर्षणम्,दन्तधावनानुकल्पो द्वादशगण्डूषाः। विष्णुध-
र्मोत्तरे—'श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्रीशत-
सम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति' । स्वदारव्यतिरिक्तस्त्रीणां प्रेक्षणादी-
न्यप्युपवासे वर्ज्यानि। 'स्त्रीणां संप्रेक्षणाच्चैव ताभिः संकथनादपि।
भिद्यते ब्रह्मचर्यन्तु स्वदारैर्ऋतुसङ्गमात्' इति निर्णयामृतोदाहृतव-
चनात् । प्रकर्षेण ईक्षणं भावपूर्वकमवलोकनम्,उदासीनावलोक-
नादावदोषात् । ऋतुरत्र पञ्चदशनिशान्त्यनिशाव्यतिरिक्तो बो-
ध्यः,तत्र मैथुनस्यावश्यकत्वात् । अकरणे भ्रूणहत्याद्यापातात् ।
तदभिप्रायेणाह कात्यायनः—रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र क्ष-
यःस्मृतः । क्षय उपवासस्य । देवलः—गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारि-
पूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः । औदु-
म्बरं ताम्रमयम् । गृह्णीयादित्यन्तं काम्योपवासाभिप्रायेण । स-
ङ्कल्पयेदिति नित्योपवासाभिप्रायेण,सङ्कल्पयेन्मनसैवाभिध्यायेत् ।
मन्त्रस्तु—एकादश्यां निराहारो भूत्वा तदपरेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पु-
ण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । कात्यायनः—नित्योपवासी यो
मर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । सन्त्यजेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते ह-
रिवासरे । विप्र इत्युपलक्षणम् । नित्योपवासे भोजनद्वयनिवृत्तिरेव
न तु दशमीद्वादश्योरेकभुक्तादि । काम्ये त्वाह देवलः । सायमाद्य-
न्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भ-
काम्योपवासे विशेषः। क्तचतुष्टयम्।उपवासफलप्रेप्सुरित्यनेनास्य काम्यविषयता
सूचिता । काम्येऽपरं विशेषमाह कात्यायनः—अष्टाक्षरेण

मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम्। उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम्। काम्योपवासे दशम्यादिनियममाह। मात्स्ये—कांस्यं मांसं सुराक्षौद्रं तैलं वितथभाषणम्। आयासं च प्रवासञ्च दिवास्वापं च मैथुनम्। शिलापिष्टं मसूरं च दशम्यादिषु वर्जयेत्। सुरा येषां प्राप्ता तेषां निषिध्यते। स्कान्दे—कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम्। शाकं मधु परान्नं च हन्युरष्टाविमे फलम्॥

एकादशी च परविद्धैव ग्राह्या युग्मवाक्यात्। 'एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो' इतिस्कान्दात्। एकादशी संक्षेपात् शुद्धाविद्धेतिद्वेधा। सूर्योदये दशमीयोगरहिता शुद्धा तत्र तत्सहिता विद्धा। 'सूर्योदयस्पृशा ह्येषा दशम्या गर्हिता सदा' इति वचनात्। सूर्योदयस्पर्शिन्या दशम्या युक्ता निन्दितेत्यर्थः। यत्तु 'आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता' इतिवचनं तद्विष्णुमन्त्रोपवासविषयम्। 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। वैष्णवैर्न तु वर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्' इति वचनात्। 'परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते। नैकादशीं त्यजेज्जातु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी। समात्मा सर्वभूतेषु निजाचारादविप्लुतः। विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते। अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः। सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधाः सूर्योदये मताः'। अतिवेधादयश्चारुणोदयवेधविशेषाः। 'अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयम्। अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः। महावेधोपि तत्रैव दृश्यते ऽर्को न दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितो वेधः सूर्योदये बुधैः'। सूर्योदयात्प्राक् मुहूर्त्तद्वयात्मको ऽरुणोदयः। सूर्योदयसन्देहकाले दशमीयोगोमहावेधः। कालनिर्णये—प्रातर्वेधः कृतयुगे

एकादश्या वेधविचार।

त्रेतायामरुणोदये। द्वापरे चाप्युषःकाले कलौ सूर्योदये स्मृत' इति। तत्र शुद्धैकादशी समन्यूनाधिक्यभेदेन त्रिधा। त्रिविधापि द्वादशीसाम्यन्यूनाधिक्यभेदेन योगात्प्रत्येकं त्रिविधा भवति, एवं विद्धापीति मिलित्वाष्टादशभेदाः। पाद्मे—शुद्धा विद्धा पुनस्त्रेधा भेदैर्न्यूनसमाधिकैः। तत्रैकैका पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकैः।' अत्र समत्वं षष्ठिदण्डात्मकम्। ततो न्यूनत्वे न्यूनत्वमाधिक्ये चाधिक्यमिति। तत्र द्वादशीसाम्यादियुक्तशुद्धसमहीनाषड्भेदेषु पूर्वैवोपोष्या। तदुक्तं स्कान्दे—शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा। तदा पूर्वामुपवसेन्नोत्तरां वैष्णवीमपि। पूर्वामेकादशीं, वैष्णवीं द्वादशीम्। नारदीये—न चेदेकादशीविद्धा द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमम्पदम्। यत्तु 'एकादशी भवेत्पूर्णा परतोद्वादशी यदि। तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्' इति। अविद्धापि तथा विद्धेत्यादि वचनं। तत् द्वितीयदिने एकादश्याः सद्भावे द्रष्टव्यम्। यदपि 'सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतोद्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्' इत्यादि द्वादशीवृद्धौ वचनं तद्भागवतपरम्। 'द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम्। वञ्जुलीवैष्णवैः कार्या हत्यायुतविनाशिनी' इति ब्रह्मवैवर्त्तात्। अन्यथा शुद्धा यदा समाहीनेति स्कान्दविरोधः। शुद्धाधिका द्वादशीसमा शुद्धाधिका द्वादशीन्यूना च पूर्वा गृहस्थैरुत्तरा यतिभिरुपोष्या। मार्कण्डेये—सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां तथा। विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्। स्कान्दे—सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। त्रयोदशी उषःकाले उपोष्या तत्र का भवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति। अत्रापि वै-

अष्टादशविधैकादशीनिर्णयः।

ष्णवैरेव द्वे तिथी उपोष्ये। शुद्धाधिका द्वादश्यधिका तु सर्वैरुत्तरै-वोपोष्या। नारदः—सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। सर्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदि। अत्रैव 'अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि'। अथ विद्धा भविष्योत्तरे।'अरुणोदय-काले तु दशमी यदि दृश्यते। सा विद्धैकादशी तत्र पाप-

विद्धायाः नव भेदाः

मुलमुपोषणम्'।इत्यपिवैष्णवपरम्, युगान्तरपरंवा।सौरध-र्मेष्वरुणोदयवेधप्रतिपादिकानि सर्वाण्यपि वचनानि भागव-तपरतया योज्यानि। विद्धसमा द्वादशीसमा विद्धसमा द्वादशीन्यूना च पूर्वा गृहस्थैः परा यतिभिरुपोष्या। पुराणसमुच्चये—दशमीमिश्रि-ता पूर्वा द्वादश्यां च विलुप्यते। एकादश्यां तदा ब्रह्मन्नुपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः। स-कामैर्गृहिभिः पूर्वा विद्धापीति विनिश्चयः। ऋष्यशृङ्गः—पार-णाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत्। तदानीं दशमीविद्धा-प्युपोष्यैकादशी तिथिः। अत्रैव 'विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वाद-शी न चेत्'। व्यासः—दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वा-दशी राजन्नुपोष्या फलकाङ्क्षिभिः। पारणं तु त्रयोदश्यां पूज-यित्वा जनार्दनम्'। विद्धसमायां द्वादश्याधिक्यवत्यां तु द्वाद-श्यामेकादशीसद्भावात्सर्वेषां परत्रैवोपवासः। 'कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्येकादशी यदा। तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपो-षयेदितिवचनात्। विद्धन्यूना द्वादशीसमा विद्धन्यूना द्वादश्यधिका च सर्वैः पूर्वैवोपोष्या। 'अविद्धानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु। मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशीतिथिः'। मुहूर्तपञ्चक-वेधस्त्वरुणोदयमारभ्य ग्राह्यः, सूर्योदयमारभ्य ग्रहणेनोत्तरदिने ए-कादश्यभावकथनं नोपपद्येत। यदाह स एव 'सर्वत्रैकादशी का-

र्या दशमीविश्रिता बुधैः । प्रातर्भवतु वा माभूद्यस्मान्नित्यमुपोषणम्' । प्रातस्त्रयोदश्यां द्वादशी भवतु मा वा भूदित्यर्थः । मुमुक्षुभिस्तु विद्धां परित्यज्य शुद्धद्वादश्यामेवोपवस्तव्यम् । व्यासः । 'एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्' । लुप्ता दशमीविद्धा सती परदिने अवर्तमाना । एवमन्यान्यपि शुद्धद्वादश्युपवासविधायकानि मुमुक्षुपराणि ज्ञातव्यानि । पाद्मे—एकादशी दशाविद्धा परतो न विवर्द्धते । यतिभिर्गृहिभिश्चैव नैवोपोष्या क्षये तिथिः' । अत्र यतिशब्दो नियमब्रह्मचार्यादिपरः नतु चतुर्थाश्रमपरः । तस्य मुमुक्षुत्वेन द्वादश्युपवासविधानात् । तथाच सुमन्तुः 'दिनक्षयेऽपि शुद्धैव द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः । उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी सदा' पुत्रवद्गृहिणां तु विद्धन्यूनायां निषिद्ध उपवासः । व्यासः—एकादशीषु नष्टासु रवौ संक्रमणे तथा । पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही' । अयमपि तन्निमित्तोपवासस्यैव निषेधो नत्वेकादश्युपवासस्य । यदाह सनत्कुमारः—भानुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करी तिथिः' । पारणा तु रविवारादौ सर्वदा निषिद्धा, निषिद्धकाले पारणापाते नित्योपवासेप्यनुकल्प एव शरणम् । यदा तु विद्धाधिका द्वादशीहानिसाम्याधिक्यवती तदा विद्धां विहाय मिश्रायां द्वादश्यामुपवसेत् । यदाह कौर्मे । 'एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां च पारणम्' । तथा 'द्वादश्येकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि हि । द्वादश्यां पारणं कृत्वा क्रतुकोटिफलं भवेत्' । नारदः—नोपोष्या दशमीविद्धा सदैवैकादशी तिथिः । तामुपोष्य नरो जह्यात्पुण्यं वर्षशतोद्भवम् । तथा—दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं त-

स्मार्त्तां परिवर्जयेत् ॥ अयं विद्धानिषेधो द्वादशीवेधमद्भावे बोध्यः। अन्यथा पारणाहे न लभ्येतेत्यादि विरोधः। निर्णयामृते तु विद्धाधिका द्वादशीन्यूना गृहिभिः पूर्वा यतिभिरुत्तरोपोष्येति निरणायि। वचनान्यप्युदाहारिषत। तानि यथा—एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः। पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ कलाप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत्। दिनक्षयेपि सा पुण्या यतीनामुत्तरातिथिः' ॥ पुत्रपौत्रसमन्वितो विद्धाधिकां न्यूनद्वादशिकां नोपवसेदित्यर्थः। शातातपः—एकादशी यदा-विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते। तत्रोपवासानुकल्पत्वाभावेपि वचनबलान्नक्तव्रतम् पुत्रवद्गृहिणाम् ॥ तदुक्तं स्कान्दे। 'एकादशीकला यत्र द्वादशी च क्षयं गता। तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो गृहाश्रमे'। यानितु—दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः। एकादशीफलं तस्य नस्याद्द्वादशवार्षिकम्। तथा—दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत्। तत्रापत्यविनाशश्च परेत्य नरकं व्रजेत्' इत्यादीनि दशमीविद्धोपवासनिषेधकानि तानि विद्धाधिकाविषयाणीत्युक्तम्। यान्यपि 'एकादश्यामुपोष्यैवं द्वादश्यां पारणं स्मृतम्। त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीक्षयात्' तथा—दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम्। धर्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणम्' इत्यादि, तान्यपि द्वादशीहानियुक्तविद्धाधिकापराणीति। वायवीये—एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। दशमीमिश्रिता तत्र उपोष्या मुनिसत्तम। विद्धानिषेधकवाक्यानि द्वादश्यधिकविद्धसमाविद्धाधिकाविषयाणि। विद्धाधिका द्वादशीहीना तु गृहिभिः पूर्वैवोपोष्या यतिभिरुत्तरेति सिद्धम्। 'त्रितिथिस्पृगहोरात्रं नोपोष्यं तु सुतार्थिभिः' इतिवच-

नात् । 'द्वादशीसङ्गता यत्र भवत्येकादशीकला । दिनक्षयेपि सा पुण्या न दशम्या युता क्वचित्' इत्यादि यतिपरम् । विज्ञानेश्वरस्वरसोप्येवम् । एवं सति गृहिणो द्वादशीक्षये दशाविद्धोपोषणे सिद्धे यन्न्क्ताद्युक्तम् । तदशक्तविषयमिति स्मर्त्तव्यम् । 'पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम्' इत्यपि यतिपरम् । यतेर्द्वादशीक्षयेप्युत्तरैकादश्युपवासविधानात् । गृहिणस्तु त्रयोदशीपारणे द्वादशद्वादशीक्षयादिदोषस्योक्तत्वात्पूर्वैवोपोष्येति नानुपपत्तिरिति । गृहिणामपि निष्कामाणां त्रयोदशीपारणमुचितम् । 'पारणं तु त्रयोदश्यां निष्कामानां विमुक्तिदमितिस्कान्दवचनात् । यत्रतु द्वादशीसमायां विद्धाधिकायां गृहियत्योरुत्तरत्रैवोपवासस्तत्र त्रयोदशीपारणमायातमितिचेत् । आयातु, द्वादशीसद्भावे त्रयोदशीपारणस्य निषिद्धत्वात् 'यदि किञ्चित्त्रयोदश्यां द्वादशीचोपलभ्यते । द्वादश्यां पारणं तत्र वर्ज्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥ तदा हानिकरी ह्येषा द्वादशी लंघिता नरैः । करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती' इत्यादिवचनात् । गारुडे—यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् । विधेर्मध्यान्हिकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणम् ॥ स्कान्देपि—यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्मध्यान्हिकं सदा । अत्यल्पायां द्वादश्यां प्रकारमाह कात्यायनः 'विध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्तजम् । अद्भिस्तुपारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत्' । विष्णुधर्मोत्तरे विशेषः—द्वादश्याः प्रथमः पादोहरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः । विष्णुतत्पर इति वचनाद्वैष्णवस्य विशेषेण द्वादशीप्रथमपादवारणं प्राप्तमिति ।

पारणानिर्णयः

अथोपवासानुकल्पाः । निर्णयाम्भोजभानौ । 'उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावद्धनानि वा दद्याद्भिप्रेभ्यो द्विगुणानि